

VÝVOJ MODERNÍHO GEOGRAFICKÉHO MÝŠLENÍ

1.1 Úvod

Geografie je velmi stará a současně poměrně mladá disciplína. Tento paradox lze vysvětlit častými změnami paradigmatu, tedy představ a předpokladů o tom, co je předmětem geografického zkoumání a jakými metodami ho lze provádět. Podle některých začíná dobrodružství geografie už ve starověké antice Herodotem a Strabonem a její součástí jsou i objevitelské a dobytvařské výpravy, jejichž prostřednictvím Evropané poznávali a podmaňovali si svět. Podle jiných začíná geografie v závěru 19. století, právě v době, kdy jsou zaplněna poslední bílá místa na evropských mapách světa a geografové jsou nuceni hledat nový cíl, nový předmět výzkumu. Další se domnívají, že skutečná geografie začíná teprve v polovině 20. století, kdy se etablovala jako věda v moderním smyslu slova, se specifickým předmětem zkoumání, pojmovým aparátem, teoriemi a metodami.

Cílem této úvodní kapitoly je přiblížit vývoj geografického myšlení v průběhu uplynulého jedno a čtvrt století, které uplynulo od vydání Ratzelovy *Antropogeografie*. Pozornost bude věnována *humánní geografii*, tedy té ze dvou základních geografických disciplín, která se věnuje studiu společnosti a lidské aktivity v prostředí.¹ V češtině je pro humánní geografi používáno také označení *socioekonomická geografie*. Oba termíny považují za synonyma. Ostatně již samotný název může odražet historii a politiku vývoje předmětu geografického zkoumání. Ve druhé polovině 20. století byla česká humánní geografie, spolu s dalšími společenskými vědami, „povinně“ ideologicky zakotvena ve specifické interpretaci marxistické politické ekonomie a byla ovlivňována vývojem v sovětské geografii (i soudobí anglosašší autoři se k nám často dostávali v ruském překladu). Spíše než společností v prostředí studovala rozmístění „pracovních sil“ a „výrobní procesy“. Tomu odpovídalo označení *ekonomická geografie*. V 80. letech 20. století se však už i v ČR prosazovalo širší chápání předmětu studia a také běžně používané označení disciplíny se rozšířilo do podoby *socioekonomická geografie*. V 90. letech se předmět dále rozšířil o studium politických a kulturních faktorů, a protože další rozšiřování adjektiva už nebylo praktické – a také proto, že nejvíce vnějších podnětů nyní přicházelo z anglosaské geografie – začal se používat termín *humánní geografie (human geography)*. Někteří čeští geografové zůstávají u adjektiva socioekonomická – dokládá to i titul této knihy – avšak její předmět chápou stejně široce jako ti, kdo preferují označení *humánní*.

Přes množství subdisciplín, škol a směrů v současné humánní geografii lze předmět jejího zkoumání rozdělit do tří pilířů: *(i) sociální/kulturní geografie*, *(ii) politická geografie* a *(iii) ekonomická geografie* (Gregory a kol. 1994). První má nejbližší k sociologii, etnologii a kulturní antropologii, druhá k politologii a studiu mezinárodních vztahů a třetí k ekonomii a jejím subdisciplinám. Pro geografii je významný

¹ Druhou je fyzická geografie.

prostorový aspekt zkoumaných jevů a procesů – organizace lidské činnosti v prostoru a její vztah k prostředí – ale přesné hranice mezi geografii a příbuznými disciplínami dnes vymezit nejde.

Vývoji sousebních disciplín silně ovlivňoval i vývoj příslušných pilířů humánní geografie, pro které byly inspirací a zdrojem teoretických konceptů a metod. Sebevědomí geografie nespočívalo v její teorii a metodologii – teprve násup *postpozitivistických přístupů* od 70. let 20. století otevřel živou a dosud neukončenou debatu na toto téma (viz níže). Naopak většina filosofických východisek výzkumu, teorií a metod vznikla mimo geografii (v sociologii, politologii, ekonomii aj.) a byla geografii adaptována pro hledání odpovědí na její kladené otázky. Vývoj v příbuzných disciplínách byl také příčinou diferenciací vývoje mezi pilíři a subdisciplínami uvnitř humánní geografie. Například přijímání statistických metod a modelů z ekonomie a sociologie v období *kvantitativní revoluce* (více v subkapitole 1.3) se téměř nedotklo politické geografie, pro kterou politologie nemohla nabídnout odpovídající kvantitativní metody, což bylo jednou z příčin marginalizace politické geografie uvnitř humánní geografie v 50. a 60. letech 20. století.

Vzhledem k zaměření učebnice bude v této kapitole věnována pozornost vývoji světové geografie, zejména anglosaské (jejíž součástí je britská, americká, kanadská, australská i nizozemská geografie), francouzské a německé, které byly hlavními ohnisky paradigmatických změn ve vývoji geografického myšlení a ovlivnily vývoj geografie v českých zemích. Vzhledem k zaměření publikace primárně pro ekonomické fakulty bude poněkud více pozornosti věnováno ekonomickému pilíři humánní geografie. Dalším cílem vyplývajícím z určení textu je snaha o jednoduchost, přehlednost, srozumitelnost a stručnost.

Před začátkem líčení přiběhu vývoje geografického myšlení je nezbytné upozornit na subjektivitu každé narativní historie. Za prvé, každý takový „příběh“ je ovlivněn znalostmi autora textu a interpretací starších autorů, subjektivně filtrovanou jeho/její osobností. Kdyby její psal někdo jiný – řekněme starší černošská žena z předměstí amerického velkoměsta nebo muslimský geograf z jihoidické univerzity – její/jeho interpretace by byla jiná. Za druhé, historie geografického poznávání světa je dlouhá a není možné ji v úplnosti popsat na několika stranách, které jsou pro tuto kapitolu vyčleněny. Je nutné vybírat z dlouhé řady autorů, škol a událostí jen některé, ty, které jsou považovány za klíčové či nejvýznamnější, a takový výběr je vždy subjektivní. Za třetí, narativní líčení je spojeno s rizikem vytvoření představivě plynné kontinuity vývoje. Vytváří dojem, že nové paradigma, škola či autor jaksi „zákonitě“ vychází z kritiky předchozího paradigmatu. I když tato příčinná vazba existuje, existuje vedle ní také řada nahodilostí. Vývoji geografického diskursu i disciplíny byl ovlivněn také osobními zkušenostmi, cestami a prožitky osob/osobností, které ho vytvářely. Vztah mezi vlivem etablovaných škol, institucí a struktur moci v rámci disciplíny a vlivem individuální kreativity a úsilí zůstává jedním z aktuálních témat současné humánní geografie i společenských věd jako celku (Gould a Strohmayer 2004).

1.2 Počátky humánní geografie a přírodní determinismus

Vývoji geografického poznání není plynný, období všeobecné shody na přijetí podmiňujících filosofii, teorii a používaných metod se střídají s obdobími paradigmatických změn. Kdy jsou zažita pravidla kritizována a nahrazena novými. Thomas Kuhn ve své *Strukturě vědeckých revolucí* (1997 [1962]) tvrdí, že ve vývoji vědeckého poznání se střídají období tzv. *normální vědy*, kdy výzkum vychází z určitého paradigmatu, vyjádřeného v dílech uznávaných autorů a učebnicích, s tzv. *anomáliemi*. Anomálie vzniká tehdy, pokud se objeví nové poznatky, které není možné v rámci starého paradigmatu vysvětlit. Pokud je tlak na staré paradigma dostatečně velký, vědecká disciplína se dostává do krize, během níž se vytváří nové paradigma. Tuto krizi, spojenou s přechodem od jednoho paradigmatu ke druhému, označuje Kuhn *vědeckou revolucí*. Kuhnovo pojetí střídání období normální vědy a krizí/revolucí se dobře hodí pro popis vývoje proměn předmětu studia humánní geografie. Ke krizím či obdobím radikální proměny docházelo v humánní geografii jak v důsledku vnitřního vývoje disciplíny (vyčerpání otázek, kritika starších přístupů, neudržitelnost zastávaných názorů), tak v důsledku proměn vnějšího světa a společnosti, které humánní geografie reflektuje.

1.1 OTCOVÉ ZAKLADATELE

Carl Ritter (1779–1859) vystudoval univerzitu v Göttingenu a v roce 1825 se stal prvním mimořádným profesorem geografie na univerzitě v Berlíně. Věnoval se zvláště objevování Afriky a aktivně vystupoval proti obchodu s otroky a rasismu. Jeho hlavním dílem je 19ti dílné pojednání *Věda o zemi ve vztahu k přírodě a dějinám lidstva*, na kterém pracoval od roku 1817 do své smrti. Přes rozsah díla se Ritterovi podařilo dokončit jen popis Afriky a Asie. V monografii rozvíjel téma vlivu přírodního prostředí na lidskou činnost. Přírodní prostředí každé země je podle něj vůdčím prvkem v utváření příslušného národa.

Alexander von Humboldt (1769–1859) byl proslulý pruský přírodovědec, který přispěl k rozvoji řady vědních oborů (zvláště botaniky a biogeografie). Byl také cestovatelem a diplomatem. V letech 1799–1804 vedl výzkumnou expedici do Latinské Ameriky, na níž mimo jiné popsal řadu nových rostlinných a živočišných druhů. Jeho hlavním dílem je pětidílná monografie *Cosmos – Náčrt fyzického popisu univerza*, ve které shrnul dosažené přírodovědné poznání.

Eliseé Reclus (1830–1905) byl žákem Carla Rittera v Berlíně. Po ukončení studií cestoval šest let po Americe, v roce 1871 jako anarchista podporoval Pařížskou komunu. Později se usadil ve Švýcarsku, kde v letech 1875–1894 napsal své stěžejní dílo, 19ti dílnou *Novou univerzální geografii (La nouvelle géographie universelle)*. Jeho podrobný a přesný popis s řadou map a rytin představoval vyvrcholení tradiční popisné geografie.

Přednějším nejstarší geografické tradice bylo objevování a poznávání světa, získávání poznatků o vzdálených místech, jejich přírodním prostředí a obyvatelích. Tato tradice začíná v antice a pokračuje dle evropských mořeplavců, cestovatelů a kartografů do novověku. Jedinou metodou zkoumání byl popis jednotlivých regionů a míst, s charakteristickým zdůrazňováním zvláštností a jedinečnosti (někdy záměrně přeháněných). Převaha popisu se objevuje v samotném označení disciplíny, vycházejícím

z řeckých slov *geos* (Země) a *graphhein* (psát, popisovat)² (srovnej *zeměpis*). Vyvrho-
lením této tradice jsou díla velkých geografů 19. století, ke kterým patřil Alexander
von Humboldt, Carl Ritter nebo Elisee Reclus (ráměček č. 1.1). Jejich cílem bylo uni-
verzální, vše zahrnující poznání světa. Geografie v jejich pojetí byla jednotná, nedělila
se na disciplíny; avšak jejich zaměření dominoval zájem o poznání přírodních složek
geografického prostředí (budoucí fyzická geografie) a lidem a jejich činnostem byla
věnována jen okrajová pozornost, ve formě výčtu doplňujících faktorů.

V poslední třetině 19. století se tradiční popisná geografie dostala do krize. Ta měla
dvě hlavní příčiny. Za prvé, s objevením pramenní Nilu a zmapováním vysokých po-
hoří Asie zmizela poslední bílá místa na evropských mapách světa. Popis vzdálených
regionů bylo možné zpřesňovat a objevitelské výpravy směřovaly do polárních oblastí
a velehor, avšak objev něčeho zásadně nového, jehož zkoumání by odvodnilo existenci
vědecké disciplíny, nebyl pravděpodobný. Za druhé, geografie musela obhájit
své místo ve vytvářejícím se systému vědeckých disciplín – definovat předmět svého
zkoumání a vymezit jeho hranice vůči sousedním disciplínám. Tento problém je dobře
viditelný v úsilí o založení univerzitních kateder geografie (viz ráměček č. 1.2).

1.2 ZAKLADÁNÍ KATEDER GEOGRAFIE

Nejstarší pozici profesora geografie získal Carl Ritter v roce 1825 na univerzitě v Berlíně. Právě v německy mluvících zemích vznikala nejstarší oddělení a katedry geografie – ve Vídni v roce 1851, v Giesenu v roce 1864. Jejich účelem bylo jednak vychovávat učitele zeměpisu pro potřeby rozšiřujícího se systému základních a středních škol v modernizujícím se Rakousku, Prusku a později Německu, jednak poskytovat informace o vzdálených zemích pro potřeby koloniálního obchodu a politiky. Tyto dvě funkce – výuka a služba – stály u počátků institucionalizace geografického vzdělávání i v jiných zemích.

Žádný z těchto důvodů však nebyl ze strany etablovaných vědeckých disciplín považován za dostatečný pro odvolání statutu univerzitní vědecké disciplíny pro geografii. Existence kateder a akademických míst byla zprochýňována (např. místo profesora geografie v Berlíně nebylo po Ritterově smrti obnoven) a v Británii a USA se je dlouho vůbec nedářílo založit. Nejstarší britská katedra geografie na univerzitě v Oxfordu byla založena profesorem Mackinderem teprve v roce 1899 a na univerzitách v USA pokračoval boj o obhájení pozice samostatných kateder až do poloviny 20. století (Gould a Strohmayer 2004).

V roce 2007 bylo v celosvětovém seznamu *Geography departments worldwide* registrováno 1 156 kateder geografie, nejvíce v USA (296), Německu (95) a Spojeném království (86). Tento seznam však není úplný. V ČR je 15 geografických kateder na devíti univerzitách.

Východisko z krize našla geografie ve studiu vztahu mezi přírodním prostředím a lidskou společností. Tento koncept **přírodního determinismu**, který má své kořeny již v Montesquieuově³ zájmu o vliv půdy a klimatu na lidskou společnost, poskytl pevný rámec pro geografický výzkum v 19. století a první třetině 20. století. Stoupenci přírodního (též geografického) determinismu chápali vztah mezi prostředím a člověkem jednosměrně: jak prostředí ovlivňuje život člověka.

Zájem o přírodní determinismus – první paradigma moderní geografie – byl vy-
volán rozšířením Darwinovy **evoluční teorie**. Je symbolické, že Darwin publikoval
svoje hlavní a dodnes kontroverzní dílo *O původu druhů* ve stejném roce, kdy zemřeli
Ritter i Humboldt (1859). Zakladem **darwinismu** je myšlenka přirozeného výběru,
vysvětlující pestrost forem života na Zemi jako výsledek boje organismů o přežití:
v konkurenci uspějí ti, kteří se dokážou nejlépe přizpůsobit svému prostředí. V geo-
grafii se více rozšířila Lamarckova verze evoluční teorie, podle níž se organismy
mohou vědomě adaptovat na svoje prostředí a získané vlastnosti geneticky přenést
na svoje potomky (přesněji jde o *neolamarckismus*). Evoluční teorie stimulovala vý-
zkum v řadě oblastí soudobé geografie, která se soustředila na otázku, jaká je role
přírodou daných omezení a význam přírodního prostředí v utváření lidských společ-
ností a jejich rozmístění na Zemi (Claval a Entrikin 2004).

Lamarckovou verzi evoluční teorie byl ovlivněn i Friedrich Ratzel (1844–1904),
prominentní postava německé i světové geografie poslední čtvrtiny 19. století. Claval
a Entrikin (2004) považují vydání prvního dílu jeho *Antropogeographie* (1882; druhý
díl vyšel 1891) za okamžik vzniku humaní geografie jako vědecké disciplíny. Ratzel
usiloval o vytvoření konceptuálního systému pro vědecké zkoumání vztahů mezi
přírodou a společností. Svoje myšlenky nejlépe formuloval ve svém třetím velkém
díle *Politická geografie (Politische Geographie)*, které vydal v roce 1897 a které je
všeobecně považováno za počátek vývoje subdisciplíny politická geografie. Stát je
podle Ratzela živoucí organismus a podobně jako jiné organismy nemůže existovat
bez prostoru, ve kterém by mohl růst. Geografické území, ve kterém se organismus
vynívá, nazval Ratzel **lebensraum** (životní prostor). V souladu s evoluční teorií po-
važoval soupeření organismů/států za zdroj konfliktů a hnačí sílu vývoje: „podobně
jako je boj o přežití ve světě rostlin a zvířat vždy soupeřením o prostor, tak konflikty
mezi národy jsou z velké části pouze zápasem o území“ (Johnston a kol. 1994: 18).

Zatímco v oblasti studia přírodních procesů (zvláště biogeografie – subdisciplína
fyzické geografie studující rozmístění a šíření rostlin a živočichů v prostředí) lze Rat-
zelův *lebensraum* spolu s Dickinsonem (1969) považovat za jeden z nejoriginálnějších
a nejužitečnějších konceptů moderní geografie, v oblasti studia politických procesů
spočívá na řadě nepodložených předpokladů o fungování mezinárodních vztahů. Pet
(1985) tvrdí, že přírodní determinismus byl příspěvkem geografie k evoluční teorii:
poskytoval naturalistické vysvětlení pro to, které společnosti jsou nejlépe vybaveny
pro imperiální soupeření o nadvládu nad světem. Ratzelův koncept *lebensraumu*
a myšlenka, že silnější stát musí růst na úkor slabšího, sloužily také pro obhajobu
evropské expanze a kolonialismu. Později byl tento naturalistický a zjednodušující
pohled na mezinárodní vztahy zneužit ideology nacistické Třetí říše pro obhajobu její
expanzní politiky.

Ratzelovy myšlenky našly značnou odezvu v USA zvláště v pracích Sempleové
a Huntingtona. Dílo *American History and Its Geographic Conditions* (Americká his-
torie a její geografická podmíněnost) Ellen C. Sempleové z roku 1903 a její *Influences
of Geographical Environment* z roku 1911 přispěly k přijetí přírodního determinismu

2 Označení „geografie“ zavrel před 2200 lety Eratosthenes v díle *Geographica*. Za zakladatele geografie
bývá považován o tři století mladší Ptolemaios.

3 Charles Montesquieu (1689–1755) byl francouzský filosof a politik, představitel osvícenství. O vlivu
prostředí na člověka psal ve svém hlavním díle *O duchu zákonů* (1748).

coby vidělichu paradigmatu americké geografie v první polovině 20. století. V americkém prostředí získal pohled na vztah člověk–prostředí více deterministický charakter než v původním Ratzelově programu. Sempleová tvrdí, že „člověk je produktem zemského povrchu“ (Cloke a kol. 1991: 4), a uvádí čtyři sféry, v nichž se vliv prostředí na člověka projevuje: (i) přímý vliv podobný vlivu prostředí na rostliny a živočichy, (ii) vliv na psychiku člověka, který se odráží v náboženství a literatuře, (iii) vliv na hospodářství a společnost skrze rozmišlení přírodních zdrojů a (iv) vliv na pohyb lidí skrze vytváření bariér. Ellsworth Huntington ve svém rozsáhlém díle *Civilisation and Climate* z roku 1915 dochází až k otevřenému rasismu, když klimatickými charakteristikami vysvětluje nižší produktivitu práce v jižních státech USA nebo fyzické a mentální vlastnosti černošských obyvatel tropů. I zdůvodňování rasismu se tak stalo součástí geografické tradice.

Studium vztahu *člověk–prostředí* zůstalo hlavním předmetem zájmu geografie až do poloviny 20. století. Chápání povahy tohoto vztahu se však měnilo: determinismus byl zjemňován v posibiismu a kulturní geografii.

Posibiismus nechápe přírodní prostředí jako determinující pro lidskou činnost, ale jako poskytlující příležitost pro řadu možných reakcí. Lidé mají možnost volby z více možností, poskytovanych a limitovanych prostředím. *Geografický posibiismus* je nejvíce spojen s *Francouzskou školou humanní geografie* a její vůdčí osobností, kterou byl Paul Vidal de la Blache (1845–1918). Počátky posibiismu lze najít v diskursu, kterou vedl Ratzel, Durkheim⁴ a Vidal de la Blache na přelomu 19. a 20. století. Vidal v ní zastával střední pozici mezi Ratzelovou verzí přírodního determinismu s důrazem na roli prostředí a Durkheimem, který prosazoval redukci humaní geografie jen na studium společnosti a jejího rozmišlení, bez zvláštní pozornosti věnované přírodnímu prostředí. Vidal Ratzelovi tvrdil, že příroda je jen rádcem, zdrojem příležitosti, a Durkheimovi namítal, že lidská bytost je ovlivněna prostředím, a to současně jako pasivní příjemce i aktivní tvůrce. Příroda a společnost mohou být reprezentovány jako soupeři v duelu, avšak lidská bytost je současně tvůrcem přírody i jejím nejbližším činitelem (Johnston a kol. 1994).

Ratzelovými myšlenkami a vývojem německé geografie byl ovlivněn i Carl Ortwin Sauer, zakladatel vlivně americké školy *kulturní geografie* na univerzitě v kalifornském Berkeley. Sauer kritizoval přírodní determinismus, který převažoval v americké geografii počátkem 20. století, a zdůrazňoval vliv kultury na přírodní prostředí. Studoval lidské aktivity, kterými byla přírodní krajina transformována na krajinu kultury: domestikace rostlin a zvířat a její šíření, hospodářství založené na žitářství nebo zavlažování a další projevy lidské kultury v krajině. V jeho pojetí studia vztahu člověk–prostředí, které formuloval ve slavném článku *Morphology of Landscape* v roce 1925, obrací deterministické chápání tohoto vztahu na studium vlivu člověka (kultury) na přírodu. Sauer vytvořil také specifickou metodu geografického výzkumu, založenou na intuíci a dlouhodobé osobní přítomnosti ve zkoumaném regionu (Cloke a kol. 2004). Přestože tzv. *nová kulturní geografie* v 80. letech 20. století kritizovala

Sauerovo pojetí kultury jako transcendentální (spíše než chápané jako výtvar lidské společnosti) (Jackson 1989), *berkeleyjská škola kulturní geografie* zůstala silnou tradicí humaní geografie v USA a Kanadě po celé 20. století, a to až do té míry, že v amerických učebnicích je někdy humaní geografie zaměňována s geografii kulturní.

Druhým přístupem rozšířeným v humaní geografii závěru 19. století a první poloviny 20. století byl vedle studia vztahu člověk–prostředí zájem o region: *regionální koncept* neboli *regionální geografie*. Tento přístup přímo navazoval na starší tradici objevení průzkumnů a byl po stránce filosofie i metodologie méně inovativní. Jeho cílem byla identifikace a popis jednotlivých regionů. Britský geograf A. J. Herbertson v roce 1905 tvrdil, že cílem humaní geografie je vymezování *přírodních regionů*. Ty chápal jako ohraničené části zemského povrchu, které musí být studovány ve své celistvosti jako „komplex území, vody, vzduchu, rostlin, živočichů a člověka a jejich vztahů (Herbertson 1905, citováno dle Cloke a kol. 1991: 6). Jeho přirozené regiony měly čtyři dimenze: reliéf, klima, vegetaci a hustotu zalidnění. Poslední byla považována za nejméně důležitou a závislou na přírodních faktorech. Herbertson také nevěnoval žádnou pozornost metodám vymezování regionů: ty považoval za „přirozené“, dané přírodními hranicemi, jako je mořské pobřeží, hory či pouště.

V regionální geografii se odrážel vývoj přístupů k chápání vztahu *člověk – prostředí*. Zatímco Herbertson vycházel z ratzelovské tradice přírodního determinismu, Vidal de la Blache zdůrazňoval územní jednotu regionu, ve které je lidská činnost aktivním prvkem. Geografické prostředí chápal jako soubor regionů (*payis*), které mají specifický *genie de vie* (životní styl), vytvářeny jedinečným, míšně specifickým komplexem vztahů mezi mnoha faktory. Také zájem berkeleyjské školy o studium vlivu kultury na krajinu jednotlivých regionů, který se vědomě stavěl proti přírodnímu determinismu, lze číst jako součásti regionální geografie. Je zřejmé, že již počátkem 20. století existovalo více verzí regionální geografie.

Studium vztahu člověk – prostředí a regionální koncept zůstaly dvěma hlavními paradigmaty humaní geografie až do druhé světové války. Existence těchto dvou tradic měla značný význam pro poválečný vývoj, kdy se diskurz i disciplína humaní geografie dostaly do další krize či anomálie.

1.3 Poválečný vývoj a kvantitativní revoluce

Významný historický předěl, kterým byla druhá světová válka, vynutil také potřebu reflexe dosavadního vývoje geografie. Během války mnoho geografů pracovalo ve státních službách, kde připravovali faktické a často spíše topografické informace pro potřebu vedení války. V USA jich řada pracovala v *Office of Strategic Services* (Úřad strategických služeb), předchůdci dnešní CIA (*Central Intelligence Agency*). To znovu posílilo roli geografie jako *servisní disciplíny* sloužící zájmům státu, podobně jako v předchozích desetiletích sloužily geografické poznatky zájmům koloniální administrativy. Tato role „geografie jako služby“ zájmům státu (být v době války motivovaná jinými důvody než v době imperiální expanze) byla však přechodnou poklesu její prestiže mezi akademickými disciplínami

4 Émile Durkheim (1858–1917) byl francouzský sociolog, jeden ze zakladatelů moderní sociologie.

a spojení s koloniální tradicí bylo příčinou její diskreditace v období počínající dekolonizace. Tato diskreditace byla první příčinou poválečné „anomálie“ ve vývoji geografického myšlení.

Během války se navíc ukázalo, že poznatky, které geografie dokáže nabídnout, mají pro počtu zájmu státu jen omezený význam. Edward Ackerman to v roce 1945 zdůvodňoval zanebáním **systematického přístupu** v geografii. Podle něj se geografie příliš soustředila na regionální přístup – popis jednotlivých regionů – na úkor systematického přístupu: hodnocení územního rozmištnění jednotlivých odvětví a síť lidské činnosti (jako je průmysl nebo zemědělství) (Cloke a kol. 1991). Řešení, které navrhol, spočívalo v odklonu od dosavadního syntetického přístupu a ve specializaci geografů na jednotlivé oblasti zájmu či témata a teprve následněm propojení výsledků jejich analýzy s regionálním přístupem. Z tohoto přesvědčení vychází postupu specializace a diferenciacie lidské geografie na subdisciplíny, jako je například geografie průmyslu nebo geografie služeb. Takové členění je typické pro současnou výuku geografie na českých univerzitách a odráží se i ve struktuře této knihy.

Hlavní příčina poválečné krize ve vývoji geografického myšlení však byla mnohem hlubší a nebylo možné ji překonat pouhou specializací motivovanou snahou o zlepšení využitelnosti geografie ve službě státu. Příčina spočívala v samotném chápání povahy geografických jevů. Geografie, tak jak byla praktikována do poloviny 20. století, nesplňovala požadavky kladené na moderní vědu – hledat *pravidelnosti*, odvozovat *zákonitosti*. Tento handikap byl silně pocitován i proto, že lidské geografické části sdíleli fakultu s přírodními vědami (které se staly modelem moderní vědy) a museli vůči nim obhajovat svoji akademickou pozici. Geografie do poloviny 20. století popisovala místa a regiony jako jedinečné části zemského povrchu, jako neopakovatelnou kombinaci prvků přírody a společnosti. Zdůrazňování jedinečnosti a specifického je typické pro **idiografické** pojetí geografie. Jedinou možnou metodou poznání jedinečných jevů je popis. „S jedinečným nelze dělat nic jiného než rozjímat o jeho jedinečnosti“ (Haggett 1965). Opakem idiografického přístupu je přístup **nomotetický**, tedy zdůrazňování obecného a typického. ⁵ Teoretický zájem spojený s nomotetickým přístupem zdůrazňuje ty společné vlastnosti předmětů zkoumání, které vedou k formulaci obecných zákonů. Je to proces postupně abstrakce, v němž jsou jedinečné vlastnosti předmětu zkoumání postupně odfiltrovávány a předmět je chápán jako obecný typ, který existuje ve vztahu k jiným obecným typům (Entriklin 1991).

Moderní věda – tvrdíli zastánci nomotetického přístupu – má význam pouze při studiu jevů, které se opakují (ji nejsou jedinečné, ale obecné). Teprve potom lze **formulovat a ověřovat hypotézy**; vytvářet vlastní **pojmový a metodický aparát**, postulovat obecné platné zákony a na jejich základě sestavovat prognózy budoucího vývoje (viz též rámeček č. 1.4). Kde však v geografické realitě nalézá obecné jevy? To je možné pouze za předpokladu výrazné redukce předmětu studia: ústupem od studia jedinečných vlastností jednotlivých regionů k hledání obecných

znaků rozmištnění podobných jevů. Každé město je jedinečné, ale rozmištnění měst různé velikosti vykazuje podobné rysy v různých regionech a také vnitřní struktura měst je podobná, stejně jako existence jejich zázemí. Tato redukce předmětu zkoumání lidské geografie na **prostorové struktury** je podstatou **kvantitativní revoluce** a transformace geografie z převážně popisné disciplíny na **prostorovou vědu** (*spatial science*). Tato transformace byla největší paradigmatickou změnou v dosavadním vývoji lidské geografie (proto je oprávněně její označení kvantitativní *revoluce*).

Teprve redukce předmětu studia a přechod od idiografického k nomotetickému přístupu otevřely geografii pro přijetí **matematických a statistických technik**. Skutečnost, že ve stejné době – 50. letech 20. století – došlo k rozvoji výpočetní techniky a byly k dispozici velké soubory statistických dat, které volaly po zpracování, byla spíše jen šťastnou sňatkou okolností. Zvyšila však zájem geografů o kvantitativní metody a upevnila přesvědčení o správnosti nomotetického pojetí lidské geografie. To však zdaleka neznamená, že se všichni geografové pustili do aplikace kvantitativních metod. I v době vrcholného rozmachu prostorové vědy v 60. letech se ozývala silná kritika tohoto přístupu (viz též rámeček č. 1.3) a paralelně se rozvíjela regionální geografie (byť s častějšími zahrnutím statistických dat do popisu regionu) a v USA kvetla sauerovská kulturní geografie.

1.3 SPOR HARTSHORNE - SCHAEFER O VYUŽITELNOST LIDSKÉ GEOGRAFIE

Spor o přijetí nového přístupu k pojetí předmětu studia ilustruje slavná debata o metodologii lidské geografie mezi dvěma americkými geografy: Hartshornem a Schaeferem. Richard Hartshorne (1899–1992) byl proslulý osobou americké geografie a mnohaletým předsedou Asociace amerických geografů (AAG). Jeho vlivná kniha *The Nature of Geography* (Povaha geografie) z roku 1939 se stala učebnicí, na které vystopala celá generace amerických geografů (Gould a Strohmer 2004). V ní Hartshorne obhajoval idiografický přístup a tvrdil, že geografický výzkum se má soustředit výhradně na popis prostorového rozmištnění jevů a jeho vzájemného srovnání a nemá se zabývat časem, procesy a změnami tohoto rozmištnění. Proti tomuto přístupu vystoupil Fred K. Schaefer v roce 1953 článkem *Exceptionalism in Geography*, v němž tvrdil, že geografická metodologie je zastaralá, neboť její základní předpoklady zůstaly nezměněné po desetiletí, ačkoli existují závažné důvody pro jejich zpochybnění. Dosavadní geografie byla podle něj charakteristická převládáním o své mimořádné výjimečnosti a metodologické jedinečnosti. Podle Schaefera se však geografie nemá zaměřovat na jedinečnost, ale na podobnost jevů a hledat zákonitosti podle vzoru skutečné vědy. „Popis, i když je následován klasifikací, nevyšvětluje způsob, jakým jsou jevy ve světě rozmištněny. Podmínkou pro vysvětlení popisovaných jevů je vždy to, že je považujeme za projev zákonů“ (Schaefer 1953, citováno dle Cloke a kol. 1991: 10).

Nástup *prostorové vědy* jako nového paradigma lidské geografie – přes svůj „revoluční“ charakter, daný hloubkou a rychlostí transformace chápání povahy předmětu a metody studia – nebyl žádný automatický a plošně přijímaný proces. Je možné ho lokalizovat do několika center, v nichž se experimentovalo s novými technikami a postupy a odkud se získané zkušenosti šířily do dalších míst. Prominentní místo měla **tří ohniska** difúze „inovace“, kterou byla kvantitativní revoluce.

5 Rozlišení opozice mezi idiografickým a nomotetickým přístupem pochází z neokantovské filosofie, zavádí její filosof Windelband v roce 1894.

Prvním z nich byla *Univerzita ve Washingtonu* na západním pobřeží USA. Tady se pod vedením *Williamy Garrisona* vytvořila skupina postgraduálních studentů a mladých geografů, později přezdívaná *space cadets*. Sdíleli přesvědčení, že geografie může nabídnout víc než jen popis a klasifikaci, a vzájemně se podporovali v experimentování s novými metodami, vesměs založenými na empirických datech. Mezi „kadety prostoru“ byl Brian Berry, analyzující systémy osídlení, William Bunge se zájmem o teoretické otázky a metody prostorové vědy, analytický kartograf Waldo Tobler i Richard Morrill, který jako první použil techniku optimalizace pro návrh rozmištění sítě lékařské péče (Gould a Strohmayer 2004).

Druhým centrem byla *Univerzita v Pensylvánii*, kde působil *Walter Isard*. Isard byl nespokojený s povahou tradiční ekonomie, která nevěnovala žádnou pozornost prostorovému uspořádání, a usiloval o vytvoření interdisciplinárního studia, které by se věnovalo objektivní, vědecké analýze systému osídlení, lokalizačních faktorů i vývoje měst. Tento obor nazval *regionální věda (regional science)*.⁶ V knize *Location and space-economy* (Lokalizace a prostorová ekonomika) z roku 1956 diskutoval dříve starších německých ekonomů a geografů, jako byli Heinrich von Thünen, Walter Christaller nebo August Lösch, a ukázal využití jejich myšlenek v kontextu nové regionální vědy.

Třetím centrem kvantitativní revoluce byla *Univerzita v Lundu* na jihu Švédska. Prominentní osobou zde byl *Torsten Hägerstrand*, který zaváděl inovativní metody při studiu prostorových procesů, jako je migrace nebo *diffúze inovace* (např. studium šíření inovací ve švédském zemědělství). Sven Godlund analyzoval vztah mezi změnami v dopravě a vývojem centrálních míst.

Mezi jednotlivými centry kvantitativní revoluce existovaly kontakty, vědci sdíleli svoje výsledky a vzájemně se inspirovali k dalším experimentům. Například Hägerstrand strávil v roce 1959 semester na Univerzitě ve Washingtonu a pozval Richarda Morrilla k ročnímu pobytu do Lundu.

V českých zemích se hlavním ohniskem zavádění kvantitativních metod stala *pražská albertovská škola*.⁷ Jejím zakladatelem byl *Jaromír Korčák* a vůdčími osobnostmi *Martin Hampl* a *Karel Kühnl* (Korčák 1973; Hampl 1971, 1998; Hampl a kol. 1987, 1996, aj.). Druhým centrem byl *Geografický ústav Akademie věd v Brně*, kde s kvantitativními metodami experimentovali Jaroslav Maryšas, Stanislav Řehák, Jan Bína a řada dalších.

Aplikace kvantitativních metod vedla geografů k větší pozornosti věnované teorii a metodologii výzkumu. Stoupenci kvantifikace usilovali o nalezení pravých a objektivních postupů v rámci vědecké metody (viz rámeček č. 1.4). Vycházeli z představy, že existuje nějaký skrytý řád či účel, jehož výsledkem je rozmištění jevů v prostoru. Cílem geografie bylo tyto skryté zákonitosti odhalit. Slovy *Williamy Bungeho*: „Rozmištění měst, řek, pohoří a politických jednotek není jen tak

nahodilé. Je do značné míry projevem prostorového řádu, skrytého v našich mapách a globech.“ (Bunge 1966: xv-xvi).

1.4 Pozitivismus

Paradigma geografie jako *prostorové vědy* bylo – byť nerefléktované – ukotveno ve filosofii pozitivismu. Pozitivismus je filosofie vědy, kterou formuloval Auguste Comte ve 20. a 30. letech 19. století. Comteův pozitivismus stanovil pět podmínek vědeckého poznání: (i) vědecké výroky musí být založeny na přímém, bezprostředním a empiricky dosažitelném pozorování, (ii) vědecké pozorování musí být opakovatelné, (iii) na základě pozorování jsou vytvářeny teorie, které se – jsou-li empiricky verifikovány – stávají zákony, (iv) vědecké zákony by měly mít přísně technickou funkci (např. když platí A, platí B), (v) vědecké zákony mohou být integrovány do jediného nevyvrátitelného systému absolutní Pravdy.

Prostorová věda byla spíše než v klasickém Comtově pozitivismu ukotvena v *logickém pozitivismu*. Jeho podstatou bylo rozlišení mezi *analytickými výroky*, typickými pro *formální vědy*, jako je matematika a logika, a *synetickými výroky*, typickými pro *faktické vědy* včetně geografie. Syntetické výroky, na rozdíl od analytických, musí být empiricky ověřovány prostřednictvím testování hypotéz (Johnston a kol. 1994).

Představta, že svět je řízen skrytými, ale nepochybnými přírodními zákony, propojovala prostorovou vědu s filosofickou tradicí *pozitivismu* (rámeček č. 1.4). Toto spojení však bylo implicitní a ze strany geografů nerefléktované: ani přední metodologický text prostorové vědy – *Explanation in Geography* Davida Harveye – se o pozitivismu nezmiňuje. Harvey (1969) zde vyjádřil přesvědčení, že integrace kvantifikace a principů vědecké metody otevřela zcela nový svět myšlenek, ve kterém se nemusíme bát myslet teoreticky a analyticky.

Pouhé čtyři roky nato však Harvey opouští řady „hledačů skrytých zákonů“ prostřednictvím vědecké metody a stává se teoretikem a vůdčí osobností radikálně odlišného proudu geografického myšlení. Což nás přivádí k další anomálii ve vývoji humánní geografie.

1.4 Kritika prostorové vědy a postpozitivistické směry

Po druhé světové válce následovalo v Evropě a v Severní Americe *dlouhé období hospodářského růstu*, které začalo poválečnou obnovou Evropy. Na vnitrostátní úrovni se opíralo o keynesiánskou politiku stimulace agregátní poptávky, o sociální smír, založený na tripartitní dohodě mezi státem, zaměstnavateli a odbory, a o sociální stát. Stabilita mezinárodního ekonomického systému byla podpořena systémem pevných směnných kurzů světových měn, zakotveným ve vazbě dolaru na zlato.⁸

Ke konci 60. let se však hospodářský růst zpomalil a keynesiánský systém se dostal do krize. Současně dospěla poválečná generace a začala prosazovat nové představy o uspořádání společnosti. Projevy a důsledky těchto ekonomických, sociálních a politických změn byly dalekosáhlé. Nárůst inflace a deficitu platební

6 *Regional Science Association*, založená v roce 1954, zůstává vlivnou profesní organizací interdisciplinárního výzkumu i v současnosti. Sdružuje ekonomy, urbanisty, geografy, sociology, psychology, antropology a další odborníky v mnoha zemích. Ve světě existuje 18 regionálních organizací, zašifrovaných mezinárodní *Regional Science Association International* (<http://www.regionalscience.org/>).
7 Nazvaná podle sídla Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v ulici Albertov.

8 Tzv. bretonwoodský systém ustanovený na konferenci OSN v Breton Woods v New Hampshire (USA) v červnu 1944. Jeho součástí bylo také založení Mezinárodního měnového fondu a Světové banky.

bilance v USA řešil prezident Nixon devalvací dolaru a zrušením jeho vazby na zlato (1971), čímž ukončil platnost základního pilíře brentonwoodského systému. Ropná krize od roku 1973 ještě prohloubila *hospodářskou recesi*. Současně sílil boj za lidská práva, za rasovou rovnoprávnost, za práva původních obyvatel, feministické hnutí. V revolučním roce 1968 proběhly studentské bouře a sociální a politické revolty po celém světě – v Paříži, Berlíně, Mexiku, San Francisku, Bangkoku i Praze. V USA sílil protest proti válce ve Vietnamu. Nově se objevil výbuchy nacionalistického násilí i ve vyspělých zemích: v Severním Irsku, Baskicku, Québecu. V amerických městech se prohlubovala segregace obyvatel, docházelo k úpadku vnitřních měst, vznikala nová ghetta, rostla nezaměstnanost a kriminalita.

Tyto problémy, z nichž mnohé měly výrazný prostorový rozměr, nebylo možné kvantifikovat a vysvětlovat analyticky postupy prostorové vědy. To byla první – větší – příčina krize soudobé humaní geografie. Druhá příčina byla vnitřní a vyplývala z intelektuálního vývoje uvnitř disciplíny. Zavedení nových metod a spory s oponenty kvantifikace rozvířily diskusi uvnitř humaní geografie a vedly k většímu zájmu geografů o otázky *teorie a metodologie výzkumu*. Tento intelektuální vývoj vedl ke kritice kvantitativního pojetí geografie. Pojetí geografie jako prostorové vědy bylo kritizováno z několika hledisek:

- Δ *Objektivní výzkumu*, kterou v pozitivismu zakotvená prostorová věda předpokládala, je *falešná*. Je totiž založena na předstávě, že pozorovatel (geograf) je separovaný od pozorovaných (lidí, které studuje), jako by na ně pohlížel z nějakého neutrálního a nezástraňného stanoviska. Takové místo však podle kritiků prostorové vědy (i pozitivismu obecně) neexistuje. Tvzení, že geograf může být nezávislý, objektivním pozorovatelem, popírá existenci vazeb mezi ním a lidmi, které pozoruje. Předpokládá také jeho/její hodnotovou neutralitu.
- Δ Prostorová věda je odlišštěná. Používání matematického jazyka, vzorců, modelů a geometrických schémát umožňovalo analýzu prostorového rozmístění společnosti, ale neposkytovalo prostor pro poznání společenských vztahů a řešení společenských problémů. Tyto podstatné aspekty lidského života zůstaly vědeckému pohledu skryty.
- Δ Prostorová věda vylučuje etické otázky: usiluje o nalezení a vysvětlení podstaty prostorového uspořádání společnosti, ale ani tam, kde nalezneme zřejmou nerovnost či nespravedlnost (např. ghetta), se nesnaží o nalezení východiska, o řešení problému.
- Δ Přílišně zaoobřání se daty omezuje kreativitu. Nové datové soubory jsou často zpracovávány jen proto, že existují, bez zdůvodnění cíle analýzy. Problémem datových souborů je také jejich ovlivnění územními jednotkami, za které jsou data zjišťována: při pouhé změně vymezení hranic mohou poskytnout jiné výsledky (tzv. problém modifikace územních jednotek), což porušuje pravidla nezávislosti pozorování a výběru.

- Δ Zájem o hledání obecných zákonů a analýzu geometrických struktur odtrhoval humaní geografii od *problémů doby* (viz výše). David Harvey v reflexi své tvorby o roce 1968 napsal: „Zdálo se absurdní psát v době, kdy svět kolem mě kolaboval v chaosu a města byla v plamenech. Vždycky je obtížné dosáhnout rovnováhy mezi akademickou prací a aktivní účastí“ (Harvey 2006: 187).

Zjednodušeně řečeno, prostorová věda studovala rozmístění jevů na mapě, ale nebyla schopna vidět to, co na mapě není. Bylo to proto, že přehlížela dva klíčové aspekty prostorových struktur a procesů (Cloke a kol. 1991). Za prvé, prostorové struktury a procesy jsou těsně spojeny s působením *ekonomických, sociálních a politických procesů*, které podmiňují a omezují lidské bytí. Za druhé, prostorové struktury a procesy nejsou nezávislé na *lidské subjektivitě*: odrážejí se ve vnímání, záměrech a jednání lidských bytostí.

První bod kritiky se stal východiskem *marxistických přístupů*, druhý je začátkem alternativní *humanistické tradice*.

1.5 Radikální/marxistická geografie

Pro první proud kritiky prostorové vědy, který se zpočátku označoval *radikální geografie*, bylo charakteristické: (a) zdůrazňování vlivu ekonomických a politických procesů na prostorové uspořádání společnosti a (b) snaha nejen o vysvětlení, ale také o nalezení lepšího forem organizace společnosti a způsobů, jak jich dosáhnout.

Počátky radikální geografie spočívají v zájmu geografů o tři politické konflikty, které vyvolaly v USA na konci 60. let masové občanské protesty: válka ve Vietnamu, hnutí za lidská práva a segregace a nerovnost ve městech a deprivovaných venkovských oblastech. Radikální geografové začali studovat také další závažné sociální problémy, kterým dosavadní tradice nevěnovala žádnou pozornost: hlad, chudoba, kriminalitu. Richard Peet, jeden z prvních „*rozhněvaných mladých mužů*“, jak se radikálním geografům přezdívalo, píše o dvou typech zájmu o politické problémy v této počáteční fázi vývoje radikálních přístupů (Peet 1977):

- Δ Mezi akademickými geografy to byla snaha o změnu zaměření disciplíny od nerelevantních otázek prostorové geometrie k naléhavým sociálním a politickým problémům. Jejich heslem byla *relevantnost*, znamenající zaměření výzkumu na aktuální problémy. Avšak metodologie jejich výzkumu zůstávala stejná jako v době prostorové vědy a geograf měl stále roli technického experta stojícího mimo řešený problém.
- Δ Mezi geografy z praxe to bylo hledání způsobů a cest, jak podpořit žádoucí sociální změny. Tito geografové se někdy stávali mluvčími znevýhodněných skupin a účastnili se jejich boje proti nerovnosti a marginalizaci. Jejich úsilí se však zpravidla omezovalo na dosažení krátkodobých cílů (např. zrušení diskriminačního nařízení) a nevedlo k hlubší analýze ekonomických, sociálních a politických podmínek nerovnosti. Příkladem je *expediciční hnutí* Williama Bungeho (támeček č. 1.5).

1.5 WILLIAM BUNGE A SPOLEČNOST PRO HUMÁNNÍ VÝZKUM

William Bunge, prominentní „kadet prostoru“ a autor jednoho z manifestů prostorové vědy (Bunge 1966), v roce 1967 přerušil akademickou kariéru a začal prosazovat alternativní cíl pro geografii: pomáhat lidem co nejlépeji. Tvrdil, že geografie by měla zkoumat potřeby lidí v jednotlivých regionech – potřebu, které vyplývají z jejich života v tomto regionu. Propagoval návrat k nejstarší tradici geografie: objevování, zkoumání blízkých míst na mapách. Ne však v dalekých džunglích, ale v neznámých světech doma – vnitřních městech amerických velkoměst. V roce 1968 založil Společnost pro humánní výzkum (*Society for Human Exploration*) a vyrazil s ní na první expedici – do centrálního Detroitu.

Na rozdíl od konvenčních urbanistů se členové Společnosti pro humánní výzkum snažili zjistit, co lidé, kteří zde žijí, skutečně potřebují. Dočasně se stali obyvateli ghetta, aby byli schopni pocítit problémy, kterým jeho obyvatelé čelí a které jim brání opustit deprivované místo nebo ho zlepšit. Spolupracovali s místními organizacemi a snažili se dosáhnout zmiňovaného problému a zlepšení života místních lidí, např. skrze návrh decentralizace škol nebo poskytováním alternativních informací pro obyvatele.

Po krátké době experimentování došlo k propojení radikální kritiky s teorií marxismu. Studium prostorového vyjádření nerovnosti, zvláště ve městech (např. v kvalitě obytného prostředí) vedlo radikální geografů k zájmu o vysvětlení jejich sociálních příčin, které nabízel marxismus. To byl velmi významný bod ve vývoji geografického myšlení. Došlo k propojení geografie s jednou z hlavních intelektuálních tradic společenských věd a současně tím byl položen základ pro následující intelektuální diskuse uvnitř disciplíny i mezi humánní geografii a jinými společenskými vědami (během nichž se začaly sřítat hranice mezi disciplínami).

Klíčovým okamžikem bylo vydání knihy Davida Harveye *Social Justice and the City* (Sociální spravedlnost a město) v roce 1973. Harvey tvrdí, že už je k dispozici dost informací o nerovnosti a nepravdělnosti ve městech – jejich další mapování by bylo jen plýtváním energií a navíc by bylo „kontrarevoluční“ v tom smyslu, že předstírá, že přispívá k řešení, zatímco tomu tak není. Geografové by se měli zaměřit jednak na vysvětlení příčin těchto nerovností (které obecně spočívají v procesech vlastních kapitalismu, který rozděluje společnost na třídy, mezi nimiž jsou velké rozdíly v bohatství, moci, konkrétně pak například ve fungování trhu s pozemky a nemovitostmi), a jednak na hledání možných cest k vytvoření alternativního společenského uspořádání, ve kterém by sociální nerovnost nebyla nutná. Význam marxismu pro geografii spočíval v prvním případě v přijetí metody *historického materialismu*,⁹ ve druhém případě v propojení teorie s praxí (tj. v *politické angažovanosti* výzkumníka).

Ve vývoji radikální geografie – od 70. let častěji označované jako *marxistická geografie* – lze vymezit několik etap (Clouke a kol. 1991). V první, na konci 60. let, se formovala radikální tradice, převážně na základě kritiky prostorové vědy, a následně část tohoto proudu přešla z liberálních pozic k marxismu. Ve druhé fázi, trvající do

konce 70. let, docházelo k integraci a zrání marxistické geografie. Zájem marxistických geografů se zaměřoval především na tři oblasti výzkumu:

- Δ *Analýza procesů imperialismu a „rozvoje“ zemí třetího světa.* Zde geografové navazovali na teorii závislosti (*dependency theories*) ekonomů a historiků ekonomie (Arghiri Emmanuel, Andre Gunder Frank, Samir Amin aj.) a zpočtybhovali západní koncept „rozvoje“, chápáno jako modernizace a přibodňování se Západu, a předpokládali, že tento koncept spočíval.
- Δ *Nerovnoměrný rozvoj ve vyspělých zemích.* Doreen Massey zde vycházela z kritiky průmyslové lokalizační teorie. Svůj koncept *prostorové dělby práce* (*spatial division of labour*) postavila na argumentu, že ve vývoji kapitalistického hospodářství dochází k vlnám investování (*rounds of investment*), během nichž se vytváří nová prostorová děla práce. V důsledku toho je sociální a ekonomická struktura každého regionu výsledkem rolí, které postupně zaujímá v sérii navazujících vrstev dělby moci na národní i mezinárodní úrovni (viz Massey 1984).
- Δ *Studium sociálních nerovností ve městech.* Výzkum se zaměřoval např. na fungování trhu s byty nebo roli developerů či stavebních společností. Značný vliv v tomto proudu měly práce sociologa Manuela Castellsa (např. Castells 1977).

Právě při studiu města se nejvíce ukázaly problémy marxistického přístupu, který předpokládal, že struktura společnosti určuje události přímo za zády jednotlivců (a nenechává prostor pro jejich aktivitu) a že tento způsob fungování společnosti je nezbytný pro její přežití (strukturalismus). Pro následující třetí období ve vývoji marxistických přístupů, trvající od konce 70. let do poloviny 80. let, bylo typické přehodnocování přístupů a právě debata o vztahu mezi sociální strukturou a lidskou aktivitou (viz teorie *strukturalace*).

Od poloviny 80. let pak docházelo k *fragmentaci* radikálního/marxistického proudu. Radikální geografové se stali součástí establishmentu disciplíny, samotná disciplína se profesionalizovala a byla méně ochotná akceptovat radikální přístupy. Ústup radikalismu, ani silná kritika samotného marxismu (ke které přispěli i kolapsy socialistických států střední a východní Evropy v letech 1989–1991) však neznamenaly konec kritického přístupu v geografii a pozornosti věnované sociálním, politickým a ekonomickým procesům. Naopak, tyto kdysi radikální přístupy se staly vlastní většině současně humánní geografie. Místo adhektivní radikální či marxistická se dnes používá označení *politicko-ekonomické přístupy*, které zavedl Peet a Thrift (1989).

1.6 Humanistická geografie

Druhým intelektuálním proudem, který vycházel z nespokojenosti části geografů s redukcionismem prostorové vědy, byla *humanistická geografie*. Matematické modely prostorové vědy předpokládaly existenci racionálně jednajících jedinců, jejichž chování je založeno na úplných informacích a odehrává se v izomorfním, geometrickém prostoru, jehož jedinou proměnnou je vzdálenost. Prostorová věda chápaná lidmi

9 Historický materialismus je analytická metoda, která zdůrazňuje materiální základ společnosti a sleduje historický vývoj sociálních vztahů s cílem porozumět společenskému vývoji. Autorem termínu je Friedrich Engels.

spíše jako předměty, jako tečky na mapě, objekty přesunující se z bodu A do bodu B, jejichž chování – nahlížíme-li na ně optikou populárního gravitačního modelu – se příliš neliší od chování kamenů na svaahu (Cloke a kol. 1991: 69). Takové pojetí předmětu geografického studia považovali mnozí za „odlišštěné“, za „dehumanizaci“ humaní geografie.

Člen humanistických geografů bylo vrátit do centra pozornosti *lidské bytosti v celé jejíh komplexitě*, jako bytosti, jejichž jednání není vždy racionální, ale je výsledkem komplexu faktorů, objektivních i zcela subjektivních. Tito geografové byli přesvědčeni, že lidské chování a rozhodování – včetně prostorového chování a rozhodnutí, která utvářejí místa a prostředí – vychází ze zkušenosti, hodnotových postojů, víry a představ. Proto právě těmto východiskům lidské činnosti musí geografové věnovat pozornost, chtějí-li dosáhnout hlubšího poznání motivace lidské činnosti v prostoru. Člověk není jen „*homo economicus*“, ale také kulturní bytost s morálními zásadami. Z podobné kritiky prostorové vědy vychází také *behaviorální geografie*, považovaná někdy za slepou větev, jindy za součást humanistické geografie (viz rámeček č. 1.6).

1.6 BEHAVIORÁLNÍ GEOGRAFIE

Behaviorální geografie je specifická škola, která se věnuje studiu prostorových aspektů behaviorálních procesů. Jako je vnímání (percepce), vytvářejí postojů, učení, uchovávání a vyvolávání vzpomínek nebo používání prostorové představitivosti, ve snaze vysvětlit lidské chování v různém prostředí (Golledge 2006). Behaviorální geografie se zaměřila především na tři oblasti výzkumu: (i) zaujímání postojů k *environmentálním rizikům* (přírodní a technologická rizika), (ii) vnímání *estetiky krajiny* (studie vlivu různých krajín a míst na lidské emoce) a (iii) kognitivní procesy spojené s *prostorovým chováním* (např. výběr lokality nebo volba trasy v závislosti na percepci místa).

Behaviorální geografie odvozuje své označení od *behaviorismu*, školy v psychologii, která tvrdí, že všechny lidské činnosti (vč. myšlení a emoci) lze považovat za chování a že toto chování lze studovat *vědecky*, tj. bez nutnosti věnovat pozornost těžko uchopitelným vnitřním psychologickým dějům probíhajícím v lidské mysli. Odtud také vychází kritika behaviorální geografie: místo snahy o poznání „vnitřních světů“ jednotlivce se dívá na člověka jako na černou skříňku, kde určitý podnět vede k určitému chování (bez snahy porozumět tomu, co se odehrává uvnitř skříňky). Směr výzkumu, který se toto omezení snažil překonat a byl označován jako *reflexivní behaviorální geografie*, se prakticky neliší od humanistické geografie (Cloke a kol. 1991).

Zřejmě nejzávažnějším přínosem behaviorální geografie jsou *mentální* (též kognitivní) *mapy*. Ty používal už v 60. letech Kevin Lynch při studiu percepcie města (Lynch 1960). Jiný typ mentálních map – *mapy prostorových preferencí* – zavádí také v 60. letech Peter Gould (Gould a White 1984).

Humanističtí geografové usilovali o více realistické chápání člověka jako geografického činitele. Zdůrazňovali roli člověka jako tvůrce smysluplných významů (*meanings*), které dáváme objektům a místům a které nám usnadňují orientaci ve světě. Význam není vlastností předmětů (míst, regionů, krajín), ale je vytvářen lidmi, kteří tyto předměty a místa užívají a přetvářejí. Místo, region či krajina tedy nejsou pro humanistické geografie jen prostorové kategorie pro uspořádání objektů – jak je

chápala prostorová věda – ale jsou spíše procesy, jimiž lidé vytvářejí z neohrančeného prostoru a přirody smysluplné světy a svůj domov.

Klíčovými slovy humanistické geografie jsou *význam*, *představitivost*, *zkušenost*, *trojnost*. Derek Gregory chápe humanistickou geografii jako přístup vymezující se centrální a aktivní roli, kterou přisuzuje lidskému vědomí, činnosti (*human agency*) a tvořivosti; jako snahu o současné pochopení smyslu, hodnoty a významu životních událostí a širokého pohledu na to, čím lidská bytost je a co může dokázat (Gregory 1994).

Snahou humanistických geografů bylo „zafixovat“ geografii lidmi, jací skutečně jsou. Toto zafixování mělo dvě odlišné formy: první se týkala uznání „lidskosti“ (subjektivní) geografie a druhá uznání lidskosti lidí, které geograf studuje. V prvním případě byla pozornost zaměřena na *rolí geografie* jako subjektu, který je *aktivní součástí výzkumu*. Geograf není objevitelem pravdy (jak předpokládá pozitivistická věda), ale jeho/její výzkum je ovlivněn souborem předem existujících předpokladů, hodnot, očekávání a obav, které se promítají do výběru metody výzkumu a odrážejí se ve výsledných závěrech. Anne Buttimerová tvrdí, že ve *vědeckém* způsobu poznání se vědec může natočit nechat předmětem svého výzkumu, že přehlídí sám sebe a úhlý pohledu, které při výzkumu používá (Buttimer 1976: 279).

Ve druhém případě byla pozornost zaměřena na lidské bytosti jako subjekty vnímající, interpretující a přetvářející prostředí, ve kterém žijí. Předmětem zájmu bylo studium způsobů, kterými lidé poznávají svět. Zářímcem prostorová věda chápala geografické prostředí jako *prostor* (*space*), který je neosobní, neohrančený, objektivní, daný zeměpisnými souřadnicemi, humanističtí geografové studovali *místa* (*places*) jako konkrétní lokality nebo krajiny, které nabývají významy (*meanings*) a ke kterým si lidé vytvářejí vztah. Předmětem studia byla nejen konkrétní místa, ve kterých lidé žijí, pracují nebo tráví volný čas, ale také vztahy, které si lidé k těmto místům vytvářejí, a procesy, jimiž lidé *vytvářejí* místa jak imaginárně, tak reálně.

Humanističtí geografové si kladli jiné otázky než geografové kvantitativní revoluce i radikální geografové. Zdůrazňovali *význam*, *hodnoty*, *interpretaci*. Tvrdili například, že lidé se nepohybují po městě jen ve snaze minimalizovat délku cesty a cestovní náklady, ale také s ohledem na pocíťované nebezpečí, citovou vazbu k místům nebo subjektivně vnímané estetické kvality míst. Regiony v jejich pojetí nejsou jen seskupením ekonomických činností a vztahů mezi rezidenčními zónami a místy koncentrace pracovních činností a služeb, ale jsou také zdrojem identity jednotlivce i skupin a ovlivňují, jak lidé vnímají sami sebe ve vztahu k druhým. Podobně migrace není jen výsledkem *push* a *pull* faktorů, ale zahrnuje také pocit vazby k místu a zkušenost jeho opuštění: migrace napřít *prostorem* tak mohou být zkoumány z hlediska vnímání *míst* (Entrikin a Tepple 2006).

Na rozdíl od paralelně se vyvíjející radikální/marxistické geografie nepředstavovala humanistická geografie koherentní intelektuální proud (Cloke a kol. 1991). Autority spojovalo spíše to, čemu oponovali (odlišštěnost prostorové vědy), ale neměli společně

filosofické východiško (kterým se pro radikální geografů stal marxismus). Humanističtí geografové vycházeli z pestré škály filosofických tradic: často z *fenomenologie* či *existencialismu*, ale také z *hermeneutiky*, *teologických argumentů* odvozených z Bible, z *psychologie* a *psychoanalýzy* (zvláště *environmentální psychologie*) nebo *interpretativní sociologie*. Spojovala je však společná témata a důraz na jednoličce jako vědomě jednající bytost, jejíž jednání vychází nejen z materiálních potřeb, ale také z geografické představitosti, která zahrnuje morální a estetické hodnoty (Enttinkin a Teple 2006).

Humanistická tradice se konstituovala v 70. letech prostřednictvím textů, jejichž autory byli Yi-Fu Tuan, Anne Buttimerová, Edward Relph či David Seamon, a knihou *Humanistic Geography: Prospects and Problems*, kterou v roce 1978 editovali David Ley a Marwyn Samuels. Tuan (1976, 1989) tvrdí, že cílem geografie není hledat řád v prostorovém rozmístění bodů či šestiúhelníků, ale odkrývat významy, které lidé přisuzují místům a krajčinám, protože skrze toto poznání poznáváme sami sebe (tj. jednoličce a kultury, které významy vytvářejí). Tuan říká, že má-li geograf porozumět procesům, kterými lidé přetvářejí prostředí, nemůže nechat stranou zájmu významy, které lidské kultury přisuzují přírodě, ani hodnoty a cíle, které motivují jejich jednání při vytváření míst a krajčin. Tuan (1976) je také autorem označení *humanistická geografie*.

1.7 DAVID LEY A GHETTO VE PHILADELPHII

Težšíste humanistických výzkumů postupně přecházelo od filosoficky ukotvených, ale abstraktních zkoumání ke studiu každodenních zkušeností „obyčejných“ lidí v konkrétních kontextech. Nejvíce se o to zasloužil David Ley, zvláště svou průlomovou studií o černošském ghettu ve vnitřní Philadelphii: *The black inner city as frontier outpost* (Ley 1974). Ley podobně jako dříve Bunge vyrazil na „expedici“ do „divočiny“ v centrální Philadelphii a poté, co překonal překážky spojené s dosažením místa (dané jeho světlovou barvou kůže a středostavovským statusem), odkrýval představy konvenčního zobrazování lidí a míst v černošských čtvrtích amerických měst. Ukázal například na těsný vztah, který cítí členové gangu ke svému teritoriu a který je symbolicky zvýrazňován používáním grafitů: ta se vyskytují nejčastěji na obvodu teritoria gangu, kde probíhá soupeření o území se sousedními gangy a kde jsou hranice neustále zpochybňovány, zatímco ve středu teritoria, kde autorita gangu není zpochybňována, nejsou obscenní grafiti potřebné a téměř se zde nevykytují (Ley 1974; Cloke a kol. 1991).

Edward Relph (1976) a David Ley se zaměřili na studium způsobů, kterými obyčejní lidé vnímají a interpretují čtyři základní geografické koncepce: *region*, *krajinu*, *prostor* a *místo*. Díky každodenním kontaktům si k místům, jako jsou domy, ulice, kanceláře nebo školy, vytváříme vztah; tento subjektivní vztah k místu je označován *sense of place*. Tuan (1976) tento vztah nazývá *topofilie* (pozitivní vztah k místu) nebo *topofobie* (negativní vztah). Právě v zaměření na geografii každodenního života a studium každodenní, ale důvěrné vazby různých lidí (nejen „odborníků“ – geografů) k místům, ve kterých žijí, spočívá jeden z hlavních přínosů humanistické geografie.

Další příklady humanistických výzkumů jsou uvedeny v rámečcích č. 1.7 a 1.8.

1.8 GRAHAM ROWLES A WINCHESTER STREET

Někteří humanističtí geografové považovali za nejlepší cestu k poznání vztahu, který se vytváří mezi lidmi a místy, intenzivní metody kvalitativního výzkumu, zaměřené na hluboké poznání několika jednotlivců – hloubková a opakovaná interview, diskusní skupiny či společné psaní autobiografií. Graham Rowles (1980) takto studoval vztah k místům v životě pěti stárnoucích lidí v jedné ulici města na východě USA. Tento druh výzkumu předpokládá vznik osobního vztahu mezi výzkumníkem a studovanými lidmi a je nejen výsoce subjektivní, ale také *etický citlivý*.

1.7 Feministická kritika a geografie difference

Do poloviny 70. let byli humánní geografové přesvědčeni, že společnost, kterou studují, je tvořena navzájem podobnými a (rodově) neutrálními členy. Rozdíly mezi lidmi z hlediska jejich chování v prostoru byly podle existujících představ dány jejich postavením vzhledem ke zdrojům moci (o tom byli přesvědčeni radikální/marxističtí geografové) nebo rozdílnými „vnitřními světy“ a percepceí míst (humanističtí geografové). Oby tyto hlavní proudy humánní geografie 70. let, stejně jako prostorová věda a starší tradice, však předpokládaly existenci zásadní jednoty lidstva, resp. univerzality lidských bytostí. S kritikou tohoto předpokladu přišla *feministická geografie* (a později na ni navázaly poststrukturalistické přístupy – viz subkapitola 1.10). Tato radikální kritika přesvědčivě prokázala, že lidstvo netvoří univerzální bytosti, ale muži, ženy, děti a další skupiny; vzniklé na základě etnicity, národní identity, sexuální orientace a dalších diferencujících znaků, a že bez uznání této diferenciace lidstva není poznání lidského chování v prostoru možné.

Feministická geografie má své kořeny ve druhé vlně feministického hnutí, která začala v 60. letech 20. století v USA hnutím za rovnoprávnost.¹⁰ Za počátek feministické tradice v geografii byvá považován článek Allison Hayfordové *The geography of women: an historical introduction*, který vyšel v roce 1974 v časopise radikálních geografů *Antipode*.

Feministická kritika se zpočátku soustředila na odkrývání předpokladů spojených s dosavadním chápáním předmětu geografického studia. Ukázala, že představa univerzality lidstva je ve skutečnosti maskuliní a že „neutrální subjekty“ byly v dosavadních tradicích vždy ztotožňovány s muži. Projevilo se to např. v tom, že v geografickém výzkumu bylo preferováno studium *produktivních*, tradičně mužských činností, což vedlo k marginalizaci *reproduktivních* činností, tradičně spojovaných se ženami: geografové např. věnovali více pozornosti hutnictví a strojírenství než péči o děti a staré lidi (Dixon a Jones 2006). Zvláště v období kvantitativní revoluce byly v oblibě lokalizační modely (von Thünenův, Weberův, Christallerův aj.), založené na zobecnění

¹⁰ První vlna proběhla v USA a v Evropě v 19. století a počátkem 20. století a byla spojena s bojem za volební právo. Druhá vlna, od 60. let 20. století, byla především bojem za politické a kulturní zrovnoprávnění. Třetí vlna, od 90. let, bezprostředně vychází z předešlých, rozšiřuje pozornost o studium útlaku žen v zemích třetího světa a boj za rovnoprávnost jednotlivců a skupin vymezených na základě sexuální orientace (*queer theory*); často vychází z poststrukturalistických interpretací genderu.

produktivních činností, zatímco reprodukivním činnostem (výchova dětí, péče o staré a znevýhodněné, vzdělání, místní spolupráce aj.) nebyla věnována pozornost.

Jiný příklad marginalizace žen lze najít v jazyce, kterým geografové popisovali (a leckde nadále popisují) výsledky svých výzkumů: o hdech, jejichž pohlaví nebylo známo, se vždy psalo v mužském rodě. Feministická kritika poukázala také na exkluzivistickou povahu disciplíny: geografové 19. století a první polovina 20. století byli téměř vždy muži, a to zvláště bílí muži ze středních vrstev. Např. mezi 48 zakládajícími členy Asociace amerických geografů (*Association of American Geographers, AAG*), založené v roce 1904, byly jen dvě ženy (Dixon a Jones 2006). Podobně zakládajícími členy *České geografické společnosti* (založené 1895) byli výhradně muži a pouze muži byli až do současnosti jejími předsedy (Jeleček a Martinek 2007). Geografie ve svém tradičním pojetí tak byla spojována s vlastnostmi připisovanými mužům, jako je zdatná vý rozum a *racionality*, zatímco vlastnosti jako subjektivita, citlivost a jedinečnost byly považovány za *iracionální*, ženské vlastnosti (které jsou spojeny s pouhým citem, ne s rozumem, a proto by měly zůstat mimo pozornost „vědeckého“ zkoumání).

Klíčovým slovem feministické geografie (i feministické teorie obecně) je *gender* (viz rámeček č. 1.9). V množštví směrů a přístupů ke studiu vztahu mezi rodem (gender) a prostorem, které se v průběhu třicetileté historie feministické geografie objevily, lze vymezit tři hlavní proudy. Přibližně odpovídají také etapám vývoje této intelektuální tradice. Zjednodušeně je lze označit jako (liberální) *geografii žen*, (marxistickou) *geografii rodových a sociálních vztahů* a (poststrukturalistickou) *geografii difference*.

1.9 GENDER

Pojem *gender* označuje kulturně, resp. společensky vytvořené rozdíly mezi muži a ženami. Zatímco slovo *pohlaví* (anglicky *sex*) označuje biologické, tj. přírodou vytvořené rozdíly mezi muži a ženami, *gender* (v češtině též *rod*) vyjadřuje rozdíly vytvářené kulturou. Feminismus zdůrazňuje, že *gender* je *sociální konstrukcí*: kultura a společnost působí odlišně na muže a ženy, což vytváří sociálně podmíněné rozdíly v jejich chování, postojích a očekáváních (tj. mužské a ženské role). Geografické studium *genderu* ukazuje, že rozdíly mezi muži a ženami i genderové vztahy nejsou všude stejné, ale významně se liší v různých místech a kontextech (Johnston a kol. 2000).

První tradice se zaměřila na studium rozdílných životních zkušeností mužů a žen v rozdílných geografických kontextech. Člen *geografie žen* (*geography of women*) bylo zviditelnit ženy jako subjekty geografického výzkumu, dokumentovat jejich omezený přístup k řadě příležitostí (jako je placená práce) a ukázat, že zkušenosti a vnímání (percepce) žen se liší od mužských (Pratt 2000a). Tato tradice vychází z liberálního feminismu a je převážně empirická. Geografie žen často porovnává v územních jednotkách rozdíly mezi muži a ženami z hlediska socioekonomických proměnných, jako jsou charakteristiky zaměstnanosti, vzdělanosti nebo příjmu. Např. analýza rozdílu v míře nezaměstnanosti mužů a žen může přispět k pochopení procesů, které podmiňují ekonomickou marginalizaci žen na trhu práce, a hledání vysvětlení územních rozdílu v nezaměstnanosti mužů a žen přispívá k poznání role, kterou v těchto procesech hraje místo a region. Typický je důraz na *místní kontext*, který

je chápán jako kombinace kulturních, ekonomických, politických a environmentálních vlastností určitého místa (Dixon a Jones 2006). Jiným příkladem liberálních empirických výzkumů je studium odlišnosti ve vnímání (percepce) určitých míst. Tyto výzkumy jsou obvykle založeny na informacích získaných přímo od jednotlivců (např. metodou mentálních map) a ukazují genderové podmíněné odlišnosti ve vnímání míst např. z hlediska pocitu bezpečí.

Praktickým výstupem geografie žen byly konkrétní návrhy na změny v urbanistické struktuře měst, motivované snahou o snížení genderových nerovností (např. Eichler 1995). Zavedení těchto návrhů do praxe však zpravidla narazilo na zásadní překážky, což ukázalo omezení liberálního feminismu. Podobně jako v případě radikální geografie došlo i v případě feministické geografie k jejímu propojení s marxismem. Tento směr se často označuje *socialistická feministická geografie*. Jeho cílem nebylo studium mužů a žen jako oddělených kategorií (jako v případě geografie žen), ale studium sociálních vztahů mezi muži a ženami (tj. *genderových vztahů*) v různých kontextech a jejich podmíněnosti ekonomickými procesy a vztahy v kapitalistické společnosti. Často používaným pojmem je tu *patriarchát* (*patriarchy*), který označuje systematické vykořisťování a podřízenost žen a dětí v důsledku nerovných genderových vztahů. Ve společnostech, kde muži zůstávají placené zaměstnání a ženy jsou v domácnosti, jsou ženy nejen závislé na mužích (patriarchát), ale zprostředkované jsou vykořisťováni i zaměstnavatelé mužů, protože placená práce mužů závisí na neplacené práci žen (výchova dětí, péče o domácnost apod.). To otevřelo dlouhou diskusi o relativním významu patriarchátu a kapitalismu jako zdrojů útlaku žen. Genderové vztahy byly studovány v různých kontextech, ale nejčastěji v měřítku (západního) města. Studie v amerických městech například ukázaly, že pro reprodukci tradičních (tj. patriarchálních) genderových vztahů je klíčová prostorová a sociální *segregace* suburbaních rezidenčních čtvrtí od míst koncentrace placeného zaměstnání (Mackenzie a Rose 1983).

Od konce 80. let došlo pod vlivem poststrukturalismu (viz níže) k postupnému odklonu od výlučné pozornosti věnované genderovým vztahům a teoretizování o roli patriararchálních a kapitalistických vztahů při marginalizaci žen. Nové přístupy bývají označovány jako *geografie difference* (*geographies of difference*) (Pratt 2000a). Autoři píšící v jejich rámci mnohem důkladněji problematizují samotné chápání pojmu *gender*. *Gender* pro ně není něčím daným, ale kategorií, která je kontinuálně společensky vytvářena (*konstruována*), přičemž proces a výsledek této konstrukce se liší v různých místech a kulturách. Pozornost je věnována především utváření genderových vztahů mezi jednotlivci a skupinami vymezenými na základě rasy, etnicity, věku, sexuální orientace nebo národní identity. Navíc jsou studovány i exploitační vztahy mezi ženami z různých skupin vymezených těmito diferenciálními kategoriemi, např. mezi ženami z prvního a ze třetího světa. Toto pojetí studia generových vztahů je vzdáleně starší polaritě mužů–ženy a propojuje feministickou geografii s jinými oblastmi kritické sociální teorie (např. s postkolonialismem).

Humanistická, behaviorální a feministická geografie výrazně přispěla k rozšíření metod *kvalitativního výzkumu* v geografii. Protože statistická data a oficiální prameny

neumožňovaly najít odpovědi na otázky, které si tyto geografové a geografky kladli, vedl je jejich výzkumný zájem o poznání každodenních zkušeností jednotlivců k získávání informací přímo od lidí, které studují (*primární data*). Tyto techniky získávání primárních dat – jako jsou různé formy interview, diskusní skupiny (*focus groups*), etnografický výzkum, individuální biografie, zúčastněné pozorování či dotazování – vyžadují osobní kontakt se studovanými subjekty-lidmi. Jiným častým zdrojem primárních dat jsou texty (deníky, životopisy, tiskové i policejní zprávy apod.), umělecká díla (romány, obrazy, sochy) i architektonické prvky; zvláště v městské krajině. Odhodlanou průkopnicí používání kvalitativních metod při hledání odpovědí na geografické otázky je např. Linda McDowellová (Cloeke a kol. 2004). Tyto metody kladou velké nároky na osobnost člověka provádějícího výzkum, a současně zdírazňují etickou stránku výzkumu: geograf není vzdálený, neutrální pozorovatel, jak předpokládala pozitivistická věda, ale je formován genderovými a dalšími sociálními vztahy stejně jako subjekty, které zkoumá. Genderové vztahy jsou v tomto pojetí součástí širšího sociálního kontextu, ve kterém se výzkum odehrává, a tento kontext ovlivňuje jak ty, kteří jsou předmětem výzkumu, tak ty, kteří ho provádějí.

V průběhu 80. a 90. let promítkly feministické přístupy do všech geografických subdisciplín. Z původně okrajové kritiky se – alespoň v anglosaské a francouzské geografii – staly přístupem, který proměnil samotné centrum geografického výzkumu. Spíše než tematickým zaměřením se dnes vymezují filosofové a přístupem k „děláním“ humánní geografie. Feministickou geografii už dlouho nedělají jen ženy. V české geografii lze zatím feministické přístupy označit pouze za pravděpodobnou budoucnost.

1.8 Struktura, lidská aktivita a teorie strukturae

Mezi radikální a humanistickou geografii – hlavními intelektuálními tradicemi 70. a 80. let – se rozproudila kritická diskuse o tom, co je klíčovými faktorem ovlivňujícím lidské chování. Autoři vycházející z radikální/marxistické tradice (vč. socialistické feministické geografie) zdůrazňovali roli *sociální struktury*, tj. faktorů, jako je třída, gender, rasa, náboženství či etnicita, které omezují přiležitosti jednotlivců. Humanističtí geografové naproti tomu zdůrazňovali roli *lidské aktivity (agency)*, tj. schopnosti jednotlivců jednat nezávisle a svobodně se rozhodovat. Tato diskuse mezi geografii byla součástí intelektuální debaty, probíhající koncem 70. let a v první polovině 80. let v sociologii a dalších společenských vědách (tzv. *structure-agency debate*). Se zjednodušením – které přehlídí pluralitu přístupů a vývoj uvnitř obou proudů – lze kritiku shrnout takto: marxisté byli kritizováni za svůj pouze *makrosociální přístup*, za to, že vidí pouze ekonomické a politické faktory a ignorují tvorivou sílu lidských bytostí; humanisté byli kritizováni za svůj pouze *mikrosociální přístup*, za idealismus vyzdvihující lidskou tvořivost a opomíjející ekonomické, politické a kulturní bariéry, které lidskou aktivitu omezují.

Z této diskuse vrostly v 80. letech nové přístupy, které usilovaly o nalezení střední cesty mezi oběma krajními stanovisky: *teorie strukturae* a (kritický) *realismus*. Oba kritizují jak marxistické, tak humanistické přístupy (i pozitivistickou prostorovou

vědu, z jejíž kritiky tyto přístupy vrostly) a tvrdí, že společenská realita je složitější, než aby se dala vysvětlit jen strukturou nebo jen lidskou aktivitou.

Autorem *teorie strukturae* je prominentní britský sociolog Anthony Giddens. Klíčovým pojmem jeho teorie je *dualita struktury*. Struktura podle Giddense (1984) neexistuje vně jednatelů lidí, ale je tvořena pravidly (*rules*) a zdroji (*resources*), které jsou kontinuálně vytvářeny a přetvářeny činností jednotlivce. Makrostruktura sociálních vztahů je touto rutinní činností jednotlivců propojena s mikrostrukturou každodenního života. Giddens vyzdvihuje nezamyšlené důsledky lidského jednání: lidé přetvářejí svět zpravidla neúmyslně. Každodenní myšlení a jednání je nejen odtazem světa, ale současně ho i vytváří (Warf 2007). Struktura tak na jedné straně omezuje jednání jednotlivce, ale na druhé straně ho umožňuje: bez struktur bychom byli ve světě dezorientováni.

Aktivita teorie strukturae pro geografii vyplývá z jejího důrazu na význam prostoru pro každodenní reprodukci sociálních vztahů. Giddens přímo vychází z Hägerstrandovy *geografie času (time-geography)* – viz rámeček č. 1.10. Tvrdí, že prostor (stejně jako čas) není žádnou vnější arénou, ve které se prostě odehrávají společenské vztahy, ale produktem těchto vztahů, tj. sociální konstrukcí.

1.10 Geografie času

Time-geography je přístup, který chápe čas a prostor jako zdroje, které jsou přímou součástí utváření společenského života. Zavedl jej Torsten Hägerstrand se svými spolupracovníky z univerzity ve švédském Lundu v 60. letech 20. století. Vychází z přesvědčení, že čas a prostor společně vytvářejí rámeček, který poskytuje lidem přiležitost vstupovat do kontaktu s jinými lidmi a institucemi.

Time-geography zdůrazňuje kontinuitu a propojenost událostí, které se odehrávají v situacích ohraničených časem a prostorem a jejichž výsledky se tak vzájemně ovlivňují svou časo-prostorovou blízkostí. Pro time-geography je typické používání diagramů, odvozených od Lexis-Beckerova diagramu, používaného v demografii. Získávání dat pro vytvoření geografie času jednotlivce, místa nebo lokální komunity však vyžaduje intenzivní terénní výzkum, proto je užítí metody omezeno jen na lokální výzkum v malém měřítku (Gregory 2000a; Gattell 2007).

Změny v prostorovém (a časovém) rozšíření lidských aktivit a vztahů Giddens nazývá *časoprostorová distancie (time-space distanciation)*. Ta je podle něj historicky jedinečným procesem, který je vytvářen rozšiřováním interakcí v prostoru a jejich směřováním v čase (Giddens 1984). Časoprostorová distancie přispívá k systémové integraci společnosti a je klíčová pro změny v uspořádání moci. David Harvey (1989) zavedl v podobném významu termín *časoprostorová komprese (time-space compression)*, ale interpretuje ji z marxistického hlediska jako snahu o vytlačení prostoru časem, která je projevem a důsledkem zvyšujícího se tempa výroby zboží a akumulace kapitálu v kapitalistické společnosti.

K popularitě teorie strukturae v humánní geografii přispěl Derek Gregory, kterého pojal s Giddensem přátelství z doby společného studia na univerzitě v Cambridge. Přesto geografických výzkumů, které vycházejí přímo z teorie strukturae, bylo provedeno jen málo (příklady viz např. Dyck a Kearns 2006). V 90. letech však byla teorie strukturae kritizována z více směrů: např. proto, že její střední

cesta má blíže k makrosociálnímu přístupům marxismu než humanistickému pojetí jednotlivce (Entrikin a Tepple 2006), že zavádí řadu nových pojmů a buduje logické vazby mezi nimi, ale méně se věnuje jejich vztahu k většímu světu (Wart 2007), nebo že podceňuje roli kultury (viz *Kulturní obrat* v subkapitole 1.10). V posledním desetiletí byla teorie struktury zastíněna *teorií akter-sít (actor-network theory, ANT)*, vycházející ze sociologie vědy a spojenou nejvíce se jménem francouzského inženýra Bruna Latoura (Bosco 2006).

1.9 Realismus mezi pozitivismem a idealismem

Zatímco teorie struktury usilovala o sblížení makrosociálních přístupů marxismu a mikrosociálních přístupů humanismu po *ontologické* stránce, realismus usiluje o jejich sblížení po stránce *gnoseologické*¹¹ (Cloke a kol. 1991). Filosofická tradice realismu je dlouhá, ale jeho rozšíření v geografii od 80. let 20. století vychází z kritického přehodnocení realismu v dílech britského filosofa Royce Bhaskara a geografa Andrew Sayera (1984).

1.11 REALISTICKÝ POHLED NA DISCIPLINU GEOGRAFIE

Geografie jako disciplína je sociální konstrukcí, je výsledkem interakce mezi mnoha vyzkumníky v průběhu dlouhého období. Bez tohoto procesu konstruování by dnes neexistovala jako relativně velká, významná a ohraničená disciplína. Jako taková existuje *převážně* nezávisle na jednotlivých aktérech (jednotlivcích, kteří se jí věnují). Napiříklad nová bakalářská práce nebo tato kniha mohou jen malíčko změnit geografii, protože ta už je vytvořená, přestože je kontinuálně reprodukována a přetvářena prací jednotlivých geografů (jak ilustruje i tato kapitola). Sociální konstrukce však podle realismu není jen produktem myšlení (*zbožným přáním*), ale je ve vztahu k většímu světu. Sayer (2006) to dokládá třemi příklady:

- ✓ Náš výzkum do určité míry ovlivňuje sociální jevy, které zkoumáme – např. výsledky výzkumu založeného na interview mohou ovlivnit lidi, se kterými byly rozhovory vedeny. I když tyto změny jsou obvykle malé, znamená to, že existuje něco, co je nezávislé na geografovi provádějícím výzkum.
- ✓ Sociální konstrukce je proces, který obvykle probíhá v dlouhém čase: jevy, které byly jednou konstruovány (jako disciplína geografie), získávají určitou nezávislost na těch, kdo je vytvořili.

✓ Ke každé konstrukci je vždy potřeba nějaká látka – nejen fyzická (jako dřevo), ale také „ideová“, jako jsou lidské představy, myšlenky a zvyky. Úspěch konstrukce záleží na tom, jak jsou využity vlastnosti látek, ze kterých je konstrukce vytvářena. Tyto vlastnosti přitom existují *převážně* nezávisle na tom, co si o nich myslíme. Pokusy o konstrukci často selžou – což je potvrzením realistického argumentu o existenci světa mimo naše poznání. I když se konstrukce zdaří – jako v případě disciplíny geografie – obvykle se promění v něco jiného, než její tvůrčí předpokládali. Tato kniha je sociální konstrukcí a může se stát, že se bude odlišovat od toho, co její editoři zamýšleli. Disciplína geografie se dnes výrazně liší od představy, se kterými ji vytvářeli geografové v 19. století (Sayer 2006).

11 *Ontologie* je filosofická teorie bytí; zabývá se fundamentálními principy bytí jako takového. *Gnoseologie* (v anglických pramenech též *epistemologie*) je filosofická teorie poznání; zabývá se tím, co je to poznání, a hledá jeho zdroje a limity.

Realismus je filosofická tradice, která se snaží identifikovat příčinné mechanismy. Realisté zdůrazňují, že je nutné rozlišovat mezi světem, jaký je, a naším poznáním světa. Tvrdí, že toto rozlišení postrádá jak *pozitivismus*, který naivně předpokládá, že naše poznání je prostým odrazem světa, tak *idealismus*, který naopak tvrdí, že svět je jen produktem našeho vědění (tj. konstrukcí). Realisté nabízejí střední cestu mezi oběma krajními stanovisky. Tvrdí, že sociální jevy skutečně jsou sociálními konstrukcemi, ty však nemohou být vytvářeny libovolně, bez závislosti na reálném světě, který existuje nezávisle na našich představách. V rámečku č. 1.11 je toto základní rozlišení přiblíženo na příkladu disciplíny geografie.

Realismus zůstává i v 21. století významnou filosofickou tradicí, ve které je ukotvena řada geografických výzkumů, zejména v Británii a Skandinávii. Přispěl k pro-
pojení *empirického* a *teoretického výzkumu*, zejména v oblasti *lokálních studií*, které jsou empirické, ale podložené teorií. Základní realistickou metodou je *abstrakce*. Realismus zdůrazňuje řádovostní hierarchii jevů a procesů a zabývá se identifikací postupů a podmínek, za kterých (a zda vůbec) lze výsledky získané na jedné řádovostní úrovni zobecnit pro jinou úroveň. V české geografii z realismu nejvíce vycházejí práce Martina Hampla (např. Hampl 1998).

1.10 Kulturní obrat, postmodernismus a poststrukturalismus

Na přelomu 80. a 90. let lze ve vývoji geografického myšlení identifikovat další krizi či období zrychleného vývoje. Tato dosud poslední anomálie bývá označována *kulturní obrat (cultural turn)*. Její příčiny lze z části hledat v nových podnětech ve větším světě, spojených s procesy globalizace, šíření informační společnosti a konzumní kultury, rozpadem bipolárního světa studené války i prohlubováním nerovnosti uvnitř vyspělých a postkoloniálních zemí. Kulturní obrat byl však především reakcí na vývoj geografie v 80. letech, kdy se dominantním proudem staly politicko-ekonomické přístupy a kulturní procesy byly opomíjeny. Řada dosavadních konceptů a východisek se v palbě kritiky ze strany *postmodernismu* a *poststrukturalismu* ukázala jako neudržitelná.

Pro kulturní obrat je typický důraz na *diskursivní konstrukci* společenského života (viz rámeček č. 1.12), na geografickou *reprezentaci*, na *identitu* a *politiku identity* a především vazba všech lidských aktivit (vč. ekonomických a politických) na *kulturní* diferencované způsoby života (Crang 2000). Projevem kulturního obratu byl vzesup „*nové*“ *kulturní geografie*, avšak paradigmatická změna se projevila ve všech geografických oborech. Například ekonomická geografie se zaměřila na studium „kulturního průmyslu“ (film, hudba, zábavní centra apod.) a jeho role ve vyspělých společnostech, založených na informacích, službách a konzumu. Také marxistické politicko-ekonomické přístupy se posunuly od důrazu na třídni politiku a zahrnuly i skupiny vytvářené na základě jiných zdrojů identity jako např. postkoloniální nebo environmentální hnutí.

Postmodernismus je různorodý intelektuální proud ve filosofii, umění a společenských vědách, který vychází z myšlenek francouzského filosofa Jeana-Francoise

Lytarda. V humanní geografii se postmodernismus stal módním termínem na konci 80. let. Od počátku tento termín provázela diskuse – dosud neukončená – o tom, co vlastně znamená. K nejasnosti jeho uchopení přispívá i to, že se používá ve dvojném významu: (i) postmodernismus jako *předměti studia* a (ii) postmodernismus jako *přístup*.

1.12 Diskurz

S rozšířením poststrukturalistických přístupů od počátku 90. let se diskurz stal jedním z nejužšími pojmy společenských věd. Přesto neexistuje konsensus o vymezení obsahu tohoto pojmu a v různých disciplínách a různých autorech je chápán poněkud odlišně. Ve významu používaném v geografii ho můžeme zjednodušeně chápat jako institucionalizovaný způsob myšlení, vymezující, co může být k danému tématu řečeno (a kým). Francouzský poststrukturalistický filosof Michel Foucault ve své *Archeologii vědění* chápe diskurz jako systém myšlení, tvořený myšlenkami, postoji, jednáním, domněnkami a postupy, které systematicky vytvářejí subjekty a světy, o kterých vypovídají (Foucault 2002 [1969]). Diskurz podle poststrukturalistů ovlivňuje náš pohled na všechny věci a procesy – není možné z něj uniknout. Není tedy možné dosáhnout „objektivního“ pohledu „odnikud“, který předpokládá pozitivistická věda a který filosof Rorty označuje jako *pohled božího oka*. Příkladem může být ozbrojené povstání, které můžeme interpretovat („reprezentovat“) dvěma velmi odlišnými diskurzy – jako boj za osvobození nebo jako terorismus – přičemž zvoleny diskurz ovlivňuje volbu slov, myšlenek i jednání vztahujících se k tomuto povstání. „Neutrální“ interpretace mimo diskurz není možná.

Derek Gregory uvádí pět charakteristických vlastností diskurzu, i když připouští, že ne všichni autoři se v každé z těchto charakteristik shodují: (i) diskurzy jsou *heterogenní* – nejsou produktem jednoho autora a nabývají více významů a implikací; (ii) jsou *regulované* – vytvářejí koherentní „režim pravdy“ s jasně vymezenými hranicemi a kritérii pro to, co může být zahrnuto a co musí zůstat vně; (iii) jsou *úkotvené* – v institucích a stanoviscích (i když typicky ve více různých institucích a stanoviscích); (iv) jsou *situované* – vždy poskytují jen částečné vědění a jsou vždy otevřené zpochybnění a vyjednávání a (v) jsou *performativní* – mají proměnlivý význam (*meaning*), sílu a účinek a vytvářejí „předměty“, o kterých vypovídají (Gregory 2000b).

V prvním případě je předmětem studia specifické historické období – *postmodernita*. Podle této představy došlo ve vývoji vyspělých společností k výraznému zvrátí, kdy sociální a ekonomické procesy, charakterizující *moderní dobu* (začínající *osvícenstvím a průmyslovou revolucí*), byly nahrazeny novým, kvalitativně odlišným komplexem postmoderních procesů. Tato transformace je nejčastěji zobrazována jako proměna *stylu* – zvláště v umění a zejména v architektuře, kde se proti železobetonovým a skleněným monolitům modernismu prosazuje více „hravý“, originální architektura, snažící se respektovat místní styl a lidské měřítko. Jiní autoři však tvrdí, že postmodernita není začátkem nové éry společenského vývoje, ale jen další fázi vývoje kapitalistické společnosti, která odpovídá nástupu *postfordismu* s jeho fragmentací trhu, časovou a prostorovou flexibilitou a důrazem na spojitbu (v kontrastu k *fordistickému* důrazu na výrobu). Toto je stanovisko Davida Harveya, formulované v jeho kontroverzní knize *The Condition of Postmodernity* (1989), která je jednou z nejčastěji citovaných prací napsaných geografy. Také Zygmund Bauman zpochybňuje postmodernitu jako éru zásadně odlišnou od modernity. Podle něj je

postmodernita zcela *moderní* fenomén – je to ta část modernity, ve které se zcela evidentní nemožnost dosažení cílů, kolem kterých se modernita před více než dvěma sty lety formovala, a kdy současně modernita dospěla do stadia, kdy už je její postup nezastavitelný (Clarke 2006).

Ve druhém případě je pro postmodernismus typická především nedůvěra ve velké, všezahrnující teorie a obecné pravdy (*grand theories* či *metanarratives*). Postmoderní autoři jsou skeptičtí vůči velkým teoriím, jako je sekulární humanismus, historický materialismus nebo vědecký racionalismus, i vůči představě pokroku, která byla – a zůstává – motivací pro usměrňování společenského a ekonomického vývoje. Lyotard definuje postmodernismus jednoduše jako nedůvěru vůči velkým příběhům (*metanarratives*). V postmoderních přístupech se stírají hranice mezi jevy, jako je věda a umění, společnost a ekonomika či mýtus a realita – hranice, které byly tak důležité pro modernitu. Pro postmodernismus je typický důraz na kontext, rozkrývání konkrétních konfigurací sociálních procesů, lidské aktivity a moci v daném čase a prostoru. Důraz na *kontext* a *prostorovost* společenského života opět posouvá geografii do hlavního proudu společenských věd.

Poststrukturalismus označuje poslední fázi vývoje tzv. *kontinentální filosofie*,¹² mezi jejíž prominentní představitele patří Michel Foucault, Jacques Derrida a Gilles Deleuze. Často jsou k nim řazeni také filosofové postmodernismu jako Jean-Francois Lyotard a Jean Baudrillard a feministka a feminista Luce Irigaray a Julia Kristeva. Vztah mezi postmodernismem a poststrukturalismem není jasně vymezen: někdy je poststrukturalismus považován za součást široce chápáného postmodernismu, častěji za samostatný, více kritický, filosoficky konzistentní a politicky angažovaný přístup, navazující na postmodernismus.

Poststrukturalisty spojuje představa, že *jazyk* není jen odrazem společenské reality, ale spíše ji vytváří: je médiem vytvářejícím a zpochybňujícím sociální organizaci i subjektivitu (Pratt 2000b). Společně s feminismem kritizují centrální humanistickou představu záměrně jedináčeho subjektu, o které tvrdí, že je fikcí, konstrukcí vytvářenou těmi, kdo šíří falešnou představu o univerzálně lidské bytosti (viz též kap. 1.5). Tvrdí, že představa univerzality lidských bytostí je jen děličím pohledem kulturně privilegovaných elit, vymezených na základě genderu, etnicity, národnosti apod. Humanistickou představu jednotlivce tak chápou jako *eurocentrickou, maskulinní a rasistickou*, protože skrývá rozdíly (diferenciace) a umlčuje hlasy těch, kdo nemají přístup k moci (Entrikin a Tepple 2006).

Role moci a její vazbu na vědění (*power-knowledge*) zdůrazňuje Foucault. Ptá se, kdo rozhoduje o tom, který z více diskurzů je přijatý jako legitimní, správný, a zjišťuje, že to, co je akceptováno jako „pravda“, je určováno mocí. Poststrukturalismus je hluboce podezřívavý vůči všemu, co se vydává za prostě konstatování faktů, co tvrdí, že je pravdivé pouhým odkazem na to, že to je zřejmé, přirozené nebo dané „zdravým rozumem“. Kritizuje všechna taková tvrzení jako podminěná, nejistá a náhodná. Vliv poststrukturalismu na humanní geografii diskutuje Wylie (2006). Kritické metody jako

12 Historie kontinentální filosofie začíná kritikou filosofů Immanuela Kanta v 80. letech 18. století. Její součástí je fenomenologie, hermeneutika nebo frankfurtská škola.

dekonstrukce nebo *analýza diskurzu* nabízejí náročné, ale silné postupy umožňující geografům propojení teoreticky ukotveného výzkumu s empirickým výzkumem.

1.13 DEKONSTRUKCE

Dekonstrukce je metoda kritického čtení textů, kterou zavedl francouzský filosof Jacques Derrida (1930–2004), zvláště svým dílem *O gramatologii* (1967). Podle něj každý text obsahuje více vrstev významu (*meaning*), které byly vytvořeny kulturními a historickými procesy. Většina textů vypadá na první pohled jako koherentní, jednoznačné a vypovídající o něčem skutečném. Derrida tvrdí, že tomu tak není. Podle něj každý text, ať jde o běžnou zprávu nebo slavné dílo, nutně obsahuje protiklady a více významů – ne proto, že by byly špatně napsané, ale proto, že to je vlastností všech textů. Dekonstrukce usiluje o kritické odkrytí významů, které jsou v textu vnitřně skryty (zvláště skrze jejich čtení ve světle předpokladů, které samy obsahují).

Derrida tvrdí, že každý prezentovaný výrok obsahuje vedle toho, o čem vypovídá, zároveň sdělení o tom, o čem nevyovídá (*binární dvojice* přítomné – nepřítomné). Například tvzení o primárním významu *faktu* v pozitivismu, včetně prostorové vědy, současně znamená popírání významu *hodnot* (*values*); hodnoty jsou tak významově podřízeny faktům. Je možné „otčit“ binární dvojici a upřednostnit *hodnoty* před *fakty* (tato snaha byla součástí humanistické tradice i kulturního obratu). Avšak Derridovým cílem je *destabilizace* obou částí binární dvojice a zpochybnění preference kterékoli její části. To vyžaduje nalézt klíčové pojmy, které se vztahují k oběma částem binární dvojice a zdánou nepřerývají (Barnes 2000). Tento přístup inspiroval snahu o dekonstrukci binárních dvojic používaných v geografii, např. prostor/místo, příroda/kultura, globální/lokální, čas/prostor (viz Cloke a Johnston 2005).

1.11 ZÁVĚR

Geografie prošla v moderní době čírymi výraznými proměnami chápání předmětu svého studia. V první z nich, v závěru 19. století, se z dřívější objevitelské a popisné tradice etablovala jako vědecká disciplína a svoje místo mezi jinými obory vědy vymezila studiem vztahu *člověk–prostředí*. Ten však byl chápán převážně jednostranně, jako přírodní determinismus. V průběhu druhé paradigmatické proměny – *kvantitativní revoluce*, začínající v 50. letech 20. století – se geografie proměnila v *prostorovou vědu*, moderní vědeckou disciplínu v pravém slova smyslu, která za implicitního příjeví metody vědeckého pozitivismu usilovala o odhalování skrývaných zákonitostí rozmišlení jeví v prostoru. Třetí transformace paradigmatu začala ve druhé polovině 60. let a vycházela ze zásadní *kritiky prostorové vědy*, která redukovala předmět studia geografie na pouhé geometrické struktury. Tuto proměnu provázela snaha o společenskou relevanci výzkumu a komplexní chápání člověka jako tvořivého a aktivního subjektu. Z této kritiky vrostly *postpozitivistické směry*: radikální geografie zdůrazňovala působení ekologických, sociálních a politických procesů na lidské jednání, humanistická geografie odkrývala „vnitřní světy“ jednotlivců prostřednictvím studia jejich chování v prostoru a feministická geografie zkoumala význam genderu a genderových vztahů pro konstruování společenského života. Nástup postpozitivistických směrů zakotvil humánní geografii mezi společenskými vědami a oddělil ji od fyzické geografie, která je součástí přírodních věd. Z diskuse mezi první vlnou postpozitivistických přístupů vrostly

v 80. letech pozdější postpozitivistické směry, hledající střední cestu mezi strukturou a lidskou aktivitou: teorie strukturae a realismus. *Kulturní obrat* počátkem 90. let vedl k odklonu od hledání velkých teorií, k důrazu na kontext a situovanost poznání a k vyvzednutí kulturou podmiňovaných rozdílů mezi lidmi. Z hlediska poststrukturalistické kritiky je i tento zjednodušující „příběh“ vývoje geografického myšlení veskrze moderní konstrukcí, jejíž předpoklady lze snadno napadnout či dekonstruovat.

Proměňám paradigmatu odpovídaly také změny používaných metod a technik. V prvním období, do poloviny 20. století, převážoval *popis* a geografické publikace měly povahu textu doplněného fotografiemi, kresbami a mapami. Prostorová věda vedla k rychlému rozvoji *kvantitativních metod* a geografické výstupy se proměnily v kombinaci statistických analýz, geometrických schémat, grafických diagramů, matematických vzorců a tabulek dat. Postpozitivistické přístupy vedly jednak k podstatně většímu zájmu o *teoretické ukotvení výzkumu* a jednak k rozšíření a rozvoji *kvalitativních metod*. Místo sekundárních dat obsažených ve statistikách nebo mapách začali geografové využívat především primární data, získávaná prostřednictvím přímé komunikace s lidmi a z pestré škály dalších zdrojů, mezi které patří i statistická data a mapy, ale zpravidla jen jako jeden – a ne nejvýznamnější – z řady pramenů. Kulturní obrat zájem o kvalitativní výzkum posílil (např. etnografické metody), ale vedl také k *posílení teoretického výzkumu* na úkor empirického. Pro současně „dělní“ geografie je typická kritická sociální analýza vycházející z filosofie poststrukturalismu s metodami, jako je analýza diskurzu nebo dekonstrukce. Pokud výstupy obsahují něco jiného než text, pak to jsou zpravidla reprodukce uměleckých děl nebo vizuální reklamy. Pro celý vývoj geografické metodologie bylo typické přijímaní metod z vnějšíku, z negeografických disciplín. Tyto metody však byly inovativně upraveny pro hledání odpovědí na otázky kladené geografii.

Česká humánní geografie byla až do počátku 90. let pevně zakotvena v paradigmatu pozitivistické prostorové vědy. Z části to vyplývalo z omezené dostupnosti „západní“ odborné literatury, která se k nám dostávala se zpožděním a jejíž srozumitelnost byla omezena jazykovými znalostmi, a z omezených kontaktů se zahraničím (mimo země „sovětského bloku“). Především to však vyplývalo ze skutečnosti, že postpozitivistické přístupy interpretovaly jevy, procesy a problémy typické pro západní společnost a jejich aplikace v podmínkách centrálně plánované ekonomiky a totální společnosti jednoduše nedávala smysl. Otázky, které řešili geografové v západní Evropě a Severní Americe, byly pro geografii žijící v „socialistických zemích“ těžko srozumitelné. Ještě po celá 80. léta českí geografové experimentovali s kvantitativními metodami, což vedlo k některým zajímavým výsledkům (např. metody sociálněgeografické regionalizace). Teprve začátkem 90. let se česká geografie více otevřela podnětům ze západních geografických škol, což se projevilo jak významným nárůstem mezinárodních kontaktů (symbolické bylo uspořádání Regionální konference Mezinárodní geografické unie – IGU – v Praze v roce 1992), tak prostřednictvím aplikace metod především z anglosaské geografie na analýzu „nových“ geografických otázek (např. nezaměstnanost, volby, sociální marginalizace a segregace aj.). Tyto trendy pokračují

i v současnosti, i když po rychlém vývoji počátkem 90. let se jejich tempo zvohlilo, což souvisí i s nárůstem příležitostí, které se geografům otevřely v „praxi“ regionálního rozvoje a oslabily tak zaměření na akademický výzkum.

Literatura

- AITKEN, S., Valentine, G. (eds.) (2006): *Approaches to Human Geography*. London : Sage.
- BOSCO, F., J. (2006): Actor-Network Theory, Networks, and Relational Approaches in Human Geography. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London : Sage, s. 136–146.
- BARNES, T. (2000): Deconstruction. In Johnston, R., J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. 4. vydání. Oxford : Blackwell, s. 155–157.
- BUTTIMER, A. (1976): Grasping the Dynamism of the Life-world. *Annals of the Association of American Geographers*, 66, s. 277–92.
- BUNGE, W. (1966): *Theoretical Geography*. 2. vydání. Lund : Royal University of Lund.
- CASTELL, M. (1977): *The Urban Question. A Marxist Approach*. London : Edward Arnold.
- CLARKE, D., B. (2006): Postmodern Geographies and the Ruins of Modernity. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London : Sage, s. 107–121.
- CLAVALL, P., Entrikin, N., J. (2004): Cultural Geography: Place and Landscape between Continuity and Change. In Benko, G., Strohmayer, U. (eds.): *Human Geography: History for the 21. century*. London : Arnold. s. 25–46.
- CLOKE, P., Philo, C., Sadler, D. (1991): *Approaching Human Geography. An Introduction to Contemporary Theoretical Debates*. London : Paul Chapman.
- CLOKE, P., Cook, I., Crang, P., Goodwin M., Painter, J., Philo, C. (2004): *Practising Human Geography*. London : Sage.
- CLOKE, P., Johnston, R. (eds.) (2005): *Spaces of Geographical Thought. Deconstructing Human Geography's Binaries*. London : Sage
- CRANG, P. (2000): Cultural Turn. In Johnston, R., J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. 4. vydání. Oxford : Blackwell, s. 141–143.
- DICKINSON, R. (1969): *The Makers of Modern Geography*. London : Routledge.
- DIXON, D. P., Jones III, J., P. (2006) Feminist Geographies of Difference, Relation, and Construction. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London : Sage, s. 42–56.
- DYCK, I., Kearns, r., a. (2006): Structuration Theory: Agency, Structure and Everyday Life. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London : Sage, s. 86–97.
- EICHLER, M. (1995): *Change of Plans: Towards a Non-sexist Sustainable City*. Toronto : Garamond.
- ENTRIKIN, J., N. (1991): *The Betweenness of Place: Towards a Geography of Modernity*. London : Macmillan
- ENTRIKIN, J., N., Tepple, J., H. (2006): Humanism and Democratic Place-Making. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London : Sage, s. 30–41.
- FÖRSTER, K. (2008): *Geography Departments Worldwide* [on line] Cit. 14. ledna 2008. Dostupné na: <http://uni.vce.geolinks/>
- FOUCAULT, M. (2002): *Archeologie vědění*. Praha : Hermann a synové.
- GATRELL, J. (2007): Time Geography. In *Encyclopedia of Human Geography*. London : Sage. [on line]. Dostupné na: <http://sage-reference.com/humangeography/Article.n297.html>.
- GIDDENS, A. (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- GREGORY, D. (1994): Humanistic Geography. In Johnston, R., J., Gregory, D., Smith, D., M. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. 3. vydání. Oxford : Blackwell, s. 263–266.
- GREGORY, D. (2000a): Time Geography. In Johnston, R., J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. 4. vydání. Oxford : Blackwell, s. 830–833.
- GREGORY, D. (2000b): Discourse. In Johnston, R., J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. 4. vydání. Oxford : Blackwell, s. 180–181.
- GREGORY, D., Martin, R., Smith, G. (eds.) (1994): *Human Geography: Society, Space, and Social Science*. Minneapolis : University of Minnesota Press.
- GOLLEGE, R., G. (2006): Philosophical Bases of Behavioral Research in Geography. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London : Sage, s. 75–85.
- GOULD, P., White, R. (1986): *Mental Maps*. London : Penguin.
- GOULD, P., Strohmayer, U. (2004): Geographical Visions: The Evolution of Human Geographical Thought in the Twentieth Century. In Benko, G., Strohmayer, U. (eds.): *Human Geography: History for the 21. century*. London : Arnold, s. 1–24.
- HAGGETT, P. (1965): *Locational Analysis in Human Geography*. London: Arnold, New York : Wiley.
- HAMPL, M. (1971): *Teorie komplexity a diferenciacie světa*. Praha : Univerzita Karlova.
- HAMPL, M. (1998): *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integritního řádu*. Praha : Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- HAMPL, M., Gardavský, V., Kühnl, K. (1987): *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČR*. Praha : Univerzita Karlova.
- HAMPL, M. a kol. (1996) *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. Praha : Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- HARRISON, P. (2006): Poststructuralist theories. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London : Sage, s. 122–135.
- HARVEY, D. (1969): *Explanation in Geography*. London : Edward Arnold.
- HARVEY, D. (1973): *Social Justice and the City*. London : Edward Arnold.
- HARVEY, D. (1989): *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford : Blackwell.
- HARVEY, D. (2006): Memories and Desires. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London : Sage, s. 184–190.
- HUBBARD, P., KITCHIN, R., VALENTINE, G. (eds.) (2004): *Key Thinkers on Space and Place*. London : Sage
- JACKSON, P. (1989): *Maps of Meaning. An Introduction to Cultural Geography*. London : Unwin Hyman.
- JELČEK, I., MARTINEK, J. (2007): Nástin dějin České geografické společnosti. *Klaudyň*, vol. 4/2007, 2, s. 42–48 [on line]. Dostupné na: <http://www.klaudyň.cz>.
- JOHNSTON, R., J., Gregory, D., Smith, D., M. (eds.) (1994): *The Dictionary of Human Geography*. 3. vydání. Oxford : Blackwell.
- JOHNSTON, R., J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (eds.) (2000): *The Dictionary of Human Geography*. 4. vydání. Oxford : Blackwell.
- KORČÁK, J. (1973): *Geografie obyvatelstva ve statistické syntéze*. Praha : Univerzita Karlova.
- KUHN, T. S. (1997): *Struktura vědeckých revolucí*. Praha : Oikoymenth.
- LEY, D. (1974): *The Black Inner City as Frontier Outpost: Images and Behavior of a Philadelphia Neighbourhood*. Washington, DC : Association of American Geographers Monograph Series No. 7.
- LYNCH, K. (1960): *The Image of the City*. Cambridge, MA: MIT Press.
- MACKENZIE, S., Rose, D. (1983): Industrial Change, the Domestic Economy and Home Life. In Anderson, J., Duncan, S., Hudson, R. (eds.): *Redundant Spaces? Studies in Industrial Decline and Social Change*. London : Academic Press, s. 155–199.
- MASSEY, D. (1984): *Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production*. London : Macmillan.
- PEET, R. (1977): The Development of Radical Geography in the United States. *Progress in Human Geography*, 1, s. 240–263.
- PEET, R. (1985): The Social Origins of Environmental Determinism. *Annals of the Association of American Geographers*, 75, s. 309–333.
- PEET, R. (1998): *Modern Geographical Thought*. Oxford : Blackwell.
- PEET, R., THRIFT, N. (eds.) (1989): *New Models in Geography*. Volume I. London : Unwin Hyman.
- PRAATT, G. (2000a): Feminist Geographies. In Johnston, R., S., Gregory, D., Pratt, G., Watts, H. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. 4. vydání. Oxford : Blackwell, s. 259–262.

- PRATT, G. (2000b): Poststrukturalism. In Johnston, R., J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. 4. vydání. Oxford : Blackwell, s. 625–627
- RELPH, E. (1976): *Place and Placelessness*. London : Pion.
- ROWLES, G. (1980): *Prisoners of Space? Exploring the Geographical Experiences of Older People*. Boulder, Colorado : Westview Press.
- SAYER, A. (1984): *Method in Social Science: A Realist Approach*. London : Hutchinson.
- SAYER, A. (2006): Realism as a Basis for Knowing the World. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London : Sage, s. 98–106.
- TUAN, Y.-F. (1976): Humanistic Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 66, s. 266–76.
- TUAN, Y.-F. (1989): *Morality and Imagination: Paradoxes of Progress*. Madison, WI : University of Wisconsin Press.
- WARF, B. (2007): Structuration Theory. In *Encyclopedia of Human Geography*. London: Sage. [online]. Dostupné na: http://sage-reference.com/humangeography/Article_n284.html
- WYLLIE, J., W. (2006) Poststructuralist Theories, Critical Methods and Experimentation. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London : Sage, s. 298–310.

GEOGRAFIE OBYVATELSTVA

2.1 Vznik a vývoj vědní disciplíny

Práce spojené s *geografií obyvatelstva* se objevují od počátku vzniku geografie jako vědy a tato je také často považována za nejstarší geografickou disciplínu. Geografie obyvatelstva se etablovala jako samostatná vědní disciplína poměrně pozdě, první pokusy o jednotný metodický koncept studia se objevují na konci 19. století u *F. Ratzela* ve druhém svazku jeho *Anthropogeographie* z roku 1891. Kosinski (1984) uvádí, že původ geografie obyvatelstva se vztahuje k německé (hlavním představitelem byl právě F. Ratzel) a francouzské škole sociální geografie, jež se zformovaly v průběhu 2. poloviny 19. a na počátku 20. století.

Tematika zkoumání obyvatelstva se však v odborných pracích objevuje daleko dříve, nacházíme ji už v 17. století v pracích Angličana *J. Graunta*¹ (zejména v jeho pionýrské stati *Natural and Political Observations Made Upon the Bills of Mortality* z roku 1662), který je všeobecně považován za zakladatele demografie (Rowland 2003). Z dalších osobností, které se zasloužily o popularizaci nové vědy, lze jmenovat např. W. Pettyho (spolupracovník J. Graunta, zakladatel tzv. politické aritmetiky), E. Hailleyho (konstrukce prvních úmrtnostních tabulek), J. Süßmilcha (zdokonalení úmrtnostních tabulek) či G. L. Buffona (rozvoj teorie ve spojení s přesnými pozorováními).

Na konci 18. století se dostala do zorného pole pozornosti otázka neustálého početního růstu obyvatelstva v souvislosti s možnými prostředky jeho obživy. Na jedné straně byl směr, jehož představitelé pokládali růst počtu obyvatelstva za primární předpoklad moci a společenského rozvoje. Na druhé straně se zformovala skupina vědců, kteří se k početnímu růstu obyvatelstva světa stavěli nepřívětivě. Jejich čelným představitelem byl anglický ekonom *T. Malthus*, jenž vyjádřil a formalizoval vztah mezi rostoucí populací a zdroji obživy a povýšil ho na zákon, jehož důsledky vykládal ve smyslu hrubého demografického determinismu. Jeho práce *Essay on the Principle of Population* z roku 1798 se stala jednou z knih, které nejvíce ovlivnily odborné aktivity vztahující se k tématice početního růstu obyvatelstva. (Grebentik 1989, citováno dle Rowland 2003).

Výraznou osobností v historickém vývoji demografie byl také belgický statistik a demograf A. L. Quetelet, jehož zásluhy se týkají mnoha oblastí; nejčastěji se však jeho jméno objevuje v souvislosti s vypracováním zásad moderních sčítání lidí. K rozvoji demografické metodologie přispěl v 19. a na počátku 20. století také W. Lexis (návrh demografické sítě), *A. G. Sundbärg* (klasifikace věkových struktur) či A. Landry, který se systematicky věnoval konceptu demografické revoluce a jako první ve své práci

1 J. Graunt se systematicky zabýval vývojem úmrtnosti na základě záznamů o úmrtí na vzorku populace v Londýně a okolí, zasloužil se o rozvoj metody statistického pozorování, odhalil správný poměr mužů a žen v populaci, určil poměr mezi narozenými chlapci a děvčaty a další.